

VII. NĚKTERÉ ZVLÁŠTNÍ FORMY PŘEKladu A JEHO VYUŽITÍ

43 Překlad a experiment

O překladu se často (a plným právem) mluví jako o zvláštním druhu pokusu neboli experimentu. Chtěli bychom ukázat různé situace, kdy můžeme takto o překladu uvažovat.

Nahlédnutím do výkladových slovníků zjišťujeme, že pokus je možno chápat přinejmenším dvojím způsobem: jednak jako snahu uskutečnit něco, o čem není předem jisté, zda a jak se to podaří (srov. pokus o verše, o překonání světového rekordu, o svetr s norským vzorem atd.), jednak jako záměrné vyvolání nějakého jevu, s jehož pomocí bychom mohli poznat nebo ověřit zákonitosti, kterými se tento jev řídí: zde se už jedná o experiment ve službách vědeckého výzkumu, zvláště provádíme-li jej programově a podle potřeby opakovaně, v celých sériích. Složitější variantou druhého postupu je případ, kdy vyvoláním jednoho jevu zjišťujeme chování nebo zákonitosti vzniku jiného jevu a ověřujeme přitom příčinné souvislosti, které by osvětlily oba zúčastněné mechanismy.

Pro překlad platí, že může nabýt povahy experimentu ve všech uvedených podobách. Že může nadto sloužit jako ukázkový, dobře sledovatelný typ *h u m a n i t n í h o* experimentu, pro to svědčí především dvě okolnosti: (a) na rozdíl od autora původní tvorby, který si obsah i tvar díla určuje a obměňuje sám (aniž má k dispozici přesný model, jímž by se řídil), je autor překladu limitován textem originálu, kterým však může svůj překladatelský výkon („experiment“) neustále poměřovat a prověřovat; (b) programové použití překladu jako experimentu je poměrně snadné v tom smyslu, že k němu nepotřebujeme žádná složitá laboratorní zařízení (přitom některé podmínky běžného vědeckého pokusu, jako např. sériovost, můžeme do jisté míry dodržet i zde, zvláště pracujeme-li s „pokusnými“ osobami nebo kolektivy). – V našem výkladu budeme počítat nejen s pokusy cílenými, předem pečlivě připravenými, ale i zcela bezděčnými, jejichž experimentální povahu si zúčastněné osoby často ani neuvědomují.

Tvorba překladového textu je jednak tvůrčím experimentem sama o sobě, jednak může sloužit k ověřování dalších jevů. Při překladu odhalujeme např. zajímavá fakta o zúčastněných jazycích: zjišťujeme, co má který navíc, nebo

čeho se mu naopak nedostává a jaké má v takovém případě náhradní možnosti vyjádření. Experimentování s překladem – ať už připravené, nebo spontánní – se odlišuje především podle toho, která fáze translačního procesu se dostává víc do popředí, ev. podle toho, jaký konečný cíl sledujeme. Jako prostředek filologického experimentu může překlad, souhrnně řečeno, odhalovat: 1. samotný proces a vznik překladu; 2. vlastnosti originálu v nejširším smyslu slova (od jazykové identifikace po stylové ztvárnění); 3. variantnost překladu; 4. typologické vlastnosti východiskového a cílového jazyka; 5. variantnost interpretace překladu; 6. platnost mluvnických popisů a teorií.

Zastavme se nyní u jednotlivých bodů podrobněji.

1 Rozhodneme-li se např. z důvodů didaktických modelovat experimentálně sám *p r o c e s p ř e k l a d u*, budeme hledat v prvé řadě co nejvhodnější ucelený text (nebo jeho fragment), který dobře reprezentuje určitý standardní styl. Vlastní práci na překladu lze obecně prezentovat jako posloupnost kroků, kterými se máme postupně dobrat od ztvárnění určitého obsahu v jednom jazyce k jeho ztvárnění v jazyce druhém. Každý krok nám obvykle nabízí výběr z několika možností a čím delší překládaný úsek, tím více variant musíme brát v potaz: méně výhodná, resp. méně vyhovující řešení odkládáme stranou. Není divu, že hledání optimální cesty k uspokojivému překladu bylo kdysi přirovnáno k *r o z h o d o v a c í m u p r o c e s u*.¹ Postupovat lze od detailu k celku, nebo naopak. Globální strategie i toho nejjednoduššího překladu však musí počítat se zpětnovazebními vztahy mezi celkem a detailem. Zvolíme-li pro překlad obvyklejší postup od nižších jednotek k vyšším (slova, věty, odstavce, kapitoly...), budeme jednotlivé kroky zvažovat napřed z hlediska nejbližšího okolí, pak z hlediska stále většího kontextu, abychom závěrečný korektiv provedli v souladu se stylo-tvorným (ev. ideovým) rámcem celého textu.

Splňuje-li určitá fáze translačního procesu alespoň některé z požadavků kladených na překlad (např. obsahovou adekvátnost), může se osamostatnit jako svébytný druh předběžného, resp. zprostředkujícího překladu (k tomu viz kap.45). – Pestrou škálu lingvisticko-inženýrského experimentování představuje *k o m p u t a č n í l i n g v i s t i k a* včetně strojového překladu, s níž začaly prvé pokusy v polovině padesátých let.² Vývoj této disciplíny se nevyhnul ani přemrštěným nadějím, ani následující vlně skepse: dnes je snad na místě střízlivý optimismus. Úspěšně programovat lze zatím pouze překlad textů stereotypního charakteru (zvláště technických), nikoliv textů uměleckých, avšak nemalý význam strojového překladu je mj. v tom, že jeho příprava výrazně stimuluje lingvistickou teorii, protože se často dotýká

problémů, kterým se v tradičních mluvnických popisech nevěnovala patřičná pozornost.

Zde je na místě podtrhnout úspěchy pražských počítačnických lingvistů, kteří ani v období největšího ideologického tlaku minulého režimu neztratili kontakt se světovou špičkou a pokud neměli k dispozici odpovídající technické vybavení, pracovali tím cítěvdoměji na rozvoji teorie, již obohatili o mnohé podnětné myšlenky pražského funkčního strukturalismu.³

2 Kvalita překladu závisí samozřejmě na překladatelově profesionální zdatnosti a vynalézavosti, někdy je však zcela banálně limitována sníženou kvalitou originálu. Toto si snáze uvědomujeme především u překladu z češtiny do cizího jazyka (máme tu na mysli např. stylistickou hodnotu některých technických textů, ale nejen jich).

Se syntaktickou dvojnásobností, ev. úplnou ztrátou srozumitelnosti se poměrně často setkáváme ve výstavbě resumé, jestliže se jeho autor snaží uložit do věty více myšlenek, než věta konstrukčně unese. V takovém případě dochází k nejrůznějším logickým skokům a zkratům, které ve svých důsledcích mohou vést k podstatnému narušení původního komunikačního záměru. Chce-li se překladatel v takovém případě dozvědět, co má vlastně překládat, musí konzultovat s autorem článku, nebo prostudovat celý článek sám a podle smyslu pak vyspravit i text resumé. Spokojí-li se s doslovným převodem nesprávně nebo dvojnásobně stylizované věty, obvykle původní chybu jen prohloubí.

Překlad, či spíše jeho nemožnost nás tak upozorňuje na to, že originál není úplně v pořádku, a stává se поведем k jeho revizi. I tento zvláštní případ fungování překladu lze považovat za specifický druh nepřipraveného lingvistického experimentu.

2.1 Vítaný druh informace zprostředkovává překlad při dešifrování originálu, který je psán neznámým písmem nebo neznámým jazykem. I když je v zásadě možné luštit neznámé texty bez pomoci paralelního překladu, má existence dvoj- nebo vícejazyčných památek obrovský význam ověřovací – a o ten u podobných experimentů jde především.

Proslulý v uvedeném ohledu je případ rosettské desky, jejíž rozluštění lze právem zařadit mezi nejskvělejší lingvistické experimenty v dějinách lidstva. Oč vlastně šlo?

Velký plochý čedičový kámen, který byl nalezen poblíž Rosetty r.1799 (tedy na sklonku Napoleonova egyptského tažení), obsahoval bilingvní sdělení zapsané jednak řecky, jednak egyptsky, a to dvojnásob, do té doby neodhaleným písmem hieroglyfickým a démotickým. Obtížnost hieroglyfů spočívala v tom, že nebylo známo, co vlastně jednotlivé znaky označují, zda předměty (slova) nebo slabiky či dokonce již jednotlivá písmena, resp. hlásky (prakticky se jednalo o souhlásky, protože samohlásky se v tomto písmu – s výjimkou vlastních jmen – nevyznačovaly). J.F. Champollion, filolog s vynikajícími znalostmi starobylých jazyků, jež

problém rosettské desky zaujal natrvalo, volil při dešifrování textu mj. statistickou metodu. Již sám fakt, že proti 468 řeckým slovům stálo 1419 znaků hieroglyfických (z toho 166 znaků navzájem různých), mu napověděl důležitý předpoklad o smíšeném (hláskově-slabičném) charakteru neznámého písma. Významným momentem byla také hypotéza Thomase Younga o tom, že seskupení znaků v tzv. kartuších (oválných rámcích) označují jména vládců: na základě konfrontace těchto jmen s jejich řeckými prototypy bylo možno celkem přesně stanovit „zvukový obsah“ některých písmen. Text byl definitivně rozluštěn v roce 1822.⁴

3 Nesmírnou badatelskou cenu má analýza variantních překladů téhož originálu: nejenže jí lze ověřovat kvalitu jednotlivých překladů, ale pomáhá nám zjišťovat i posuny ve vývoji překladatelských metod a konvencí. Při analýze variantních řešení se uplatňuje jak experiment programový, tak neplánovaný, kdy se potřebná data, nahromaděná za delší časový úsek, sama tak říkajíc nabízejí k utřídění a vyhodnocení (srov. třeba opakující se překlady Puškinova *Evžena Oněgina* nebo Poeova *Havrana* do češtiny).

Jako hezký příklad předem připraveného pokusu slouží překlad prováděný souběžně několika (nebo více) různými osobami. V této souvislosti se mluví buď o překladatelském experimentu (viz např. Hanusová 1977), anebo o experimentálním překladu (srov. *Originál/Překlad*, s.224n.).⁵ Účelem podobného kolektivního pokusu bývá zhodnocení překladatelského výkonu a schopností zúčastněných osob. Nejtriviálnější formou je školní písemný překlad, jímž si učitel ověřuje aktuální jazykové znalosti žáků. Souběžný kolektivní překlad nám kromě toho pomáhá odhalovat další zajímavá fakta, jako jsou vlastnosti překládaného textu, ev. meze jeho přeložitelnosti, variabilita překladu a jeho optimální varianta, přípustnost, či nepřipustnost těch nebo oněch inovací v cílovém jazyce atd. – Protože paralelní překlady (zejm. prózy) vykazují celkem zákonitě určité procento shod, mohou mj. posloužit k objektivnímu zjištění, jak vysoká je asi pravděpodobnost (a přípustná míra) shodných řešení: toho lze využít např. při odhalování překladatelského plagiátu (blíže viz kap. 44).

Možnost zajímavého individuálního experimentu nabízí svým čtenářům polský překladatel poezie S. Barańczak, který do své knihy zařadil mj. 40 překladatelských hlavolamů s nápovědou a řešením.⁶ v první části antologie jsou uvedeny vybrané básně v originále a jejich rozbor, na jehož základě autor doporučuje optimální strategii překladu (tu si čtenář může vyzkoušet), ve druhé části jsou ukázky přeloženy.

4 Jestliže se pomocí simultánně prováděného kolektivního překladu v rámci jednoho cílového jazyka dají zjišťovat především individuální rozdíly mezi překladateli nebo textové vlastnosti originálu, pak některé druhy pokusů s účastí více jazyků pomáhají osvětlit typologické vlastnosti těchto jazyků i povahu jejich vzájemných asymetrických vztahů v textové reali-

zaci. K nejdůležitějším pokusům tohoto druhu patří *souběžný překlad* téhož textu do různých jazyků. Využívat ho lze k zjišťování rozdílných, ale i shodných rysů, z nichž jsou obzvlášť důležité tzv. lingvistické *univerzálie*, tj. kategorie, přítomné prakticky v každém jazyce. Odhalování univerzálií mělo svého času značný dosah pro teorii přirozeného i strojového překladu, zejm. když vznikl záměr vybudovat vhodný metajazyk,⁷ schopný sloužit jako zprostředkující mezičlánek („překladač“) mezi dvěma přirozenými jazyky, ev. mezi jazykem přirozeným a umělým (např. strojovým) atd. Takto konstruovaný metajazyk obdržel název *převodní jazyk* (a. *intermediate language*; r. *jazyk-posrednik*).⁸ Při jeho budování je velmi důležité využívat co nejracionalněji dílčích shod mezi jazyky, zejm. univerzálních sémantických rysů. Podle celkového záběru a kvality zpracování mělo být toto médium použitelné nejen při prostém binárním překladu (ve směru $A \rightarrow B$ i $B \rightarrow A$), ale i při překladu z určitého libovolného jazyka do jakéhokoliv dalšího jazyka z množiny jazyků zahrnutých do výzkumného programu.

Porovnáváme-li různojazyčné překlady uměleckých textů, mívá náš experiment zhusta poněkud širší dosah: vedle typologicky zaměřeného průzkumu jazyků se dostává do popředí průzkum výrazově estetických posunů a ztrát, zvláště pokud vedou ke snížení umělecké kvality díla.

K podobnému výzkumu mohou sloužit též sériové experimenty, jejichž základ tvoří posloupnost různojazyčných verzí výchozího textu, tedy tzv. překlad *nepřímý* (srov. např. posloupnost: litevský originál \rightarrow ruský překlad \rightarrow český překlad). Aby byl pokus dovršen, je zapotřebí doplnit překlad nepřímý překladem přímým (litevský originál \rightarrow český překlad) a porovnat oba výsledné texty: na pozadí přímé konfrontace $A \rightarrow C$ hodnotíme průběh dvojkonfrontace $A \rightarrow B \rightarrow C'$ a porovnáváme odchylky textu C' od C . Čím více jazyků vstupuje do hry, tím větší celkové odchýlení od originálu: v podstatě se zde uplatňuje podobný efekt jako ve hře na „tichou poštu“, i když informační šum vzniká z jiných příčin.

Zvláštní formou sériového experimentu je kombinace překladu přímého s tzv. překladem *zpětným* ($A \rightarrow B$, $B \rightarrow A'$). Původně se zpětného překladu využívalo k zjišťování kvality překladu přímého: čím větší byla odchylka A' od A , tím negativnější hodnocení. Toto kritérium bylo přirozeně scestné, protože při každém individuálním překladu dochází v důsledku mezijazykové asymetrie k výrazovým i sémantickým posunům takového druhu, že je prakticky nereálné očekávat při obráceném postupu automatický návrat k původnímu stavu originálního textu. (K ještě výraznějším odchyl-

kám přirozeně dochází, přibude-li do řetězce další mezičlánek: $A \rightarrow B \rightarrow C \rightarrow A'$.) Pokud však přistupujeme ke zpětnému překladu jako k lingvistickému experimentu, jehož hlavním cílem je právě tyto odchylky sledovat a inventarizovat, pak se stává vynikajícím prostředkem jak konfrontačního studia jazyků, tak teorie a praxe překladu (k tomu viz Formánková 1983/1987).

5 Tak jako zkoumáme varianty překladu nějakého textu, můžeme zkoumat i variantnost interpretací (výkladů) nějakého konkrétního překladu. Pro budoucí kritiky překladu je nezbytné, aby se seznamovali s nejrůznějšími interpretačními školami, uměli je navzájem porovnávat, vyhodnocovat, ev. jejich metodiku použít. Chceme-li ovšem k porovnání jednotlivých postupů využít experimentu, pak budeme pro začátek raději volit snazší cestu, kde bychom srovnávali hodnoty navzájem dobře srovnatelné. Nebudeme se hned pouštět do srovnávání několika různých metodik, ale zadáme skupině studentů (pokusných „kritiků překladu“) rozbor překladu v rámci jednotného interpretačního klíče (tj. podle týchž kategorií a kritérií): porovnáním elaborátů ověřujeme použitelnost metodiky, o níž nám hodně napovídá míra a kvalita odchylek hodnocení u jednotlivých pokusných osob. Jeden takový konkrétní experiment, jehož cílem bylo zjistit právě tzv. *interpretací rozptyl* (tj. individuální odchylky) při aplikaci jedné ze základních slovenských interpretačních metodik, byl podrobněji popsán v odborném časopise.⁹

6 Registrace jednotlivých překladatelských řešení – ať už vyhovujících, nebo chybných – má nesmírnou cenu nejen pro další zpřesňování teorie ekvivalence, ale i pro samotnou jazykovědu. Jestliže při praktickém zvažování mezijazykové asymetrie vidíme některé vlastnosti jazyků názorněji než v deskriptivních (popisných) nebo i konfrontačních (porovnávacích) mluvnicích, stává se překlad vlastně experimentální prověrkou našich vědomostí i teoretických představ o zúčastněných jazycích, zejm. o jejich vzájemné souvztažnosti na úrovni systému i textu. *Prověrka lingvistické teorie praxí překladu* tak napomáhá dílčím korekturám a postupnému zlepšování této teorie, která pak může zase lépe sloužit praktickému překládání.

Poznámky

¹ J. Levý, *Translation as a Decision Process*; in: *To Honor Roman Jakobson*, Vol.2, The Hague 1967, s. 1171-1182.

² O počítačové lingvistice ve světě i u nás viz: P. Sgall, E. Hajičová & P. Pišha, *Učíme stroje česky*, Praha 1982.

³ Některé souhrnné práce z dílny pražských počítačových lingvistů přináší reprezentativní sborník *Prague School of Structural and Functional Linguistics: Short Introduction* (ed. by

Ph.A. Luelsdorff), Amsterdam, Benjamins [v tisku] (viz články P. Sgalla, E. Hajičové a J. Panevové).

- ⁴ K rosettské desce viz blíže: B. Kéki, *5 000 let písma*, Praha 1984, s. 34n. – L. Pavlát, *Tajemství knihy*, 2. vyd., Praha 1988, s. 19n. – K tomu viz též: V. Zamarovský, *Za tajemstvím Chetitů*, Praha 1964, s. 94-120 (kap.: Jak se luští neznámé řeči a neznámá písma).
- ⁵ Tento termín nepovažujeme za nejšťastnější, protože navozuje spíše představu individuálního pokusu o nějaký zvláštní druh překladu (srov. obsah obdobných termínů: experimentální poezie, experimentální román apod.).
- ⁶ Plný údaj viz v bibliografickém seznamu na konci knihy.
- ⁷ Výrazy a výpovědi, jimiž popisujeme nějaký jazyk (např. češtinu), tvoří tzv. *metajazyk* neboli „jazyk o jazyce“, který stojí hierarchicky výš než jím popisovaný *jazyk - objekt*. (Blíže k této problematice viz: L. Tondl, *Problémy sémantiky*, Praha 1966, zejm. s. 20n.) – Jednoduchou metajazykovou operaci využívanou zejm. v lexikografii představuje překlad slova opisem, srov. např.: *osedlat* ≈ *opatřit sedlem* aj.
- ⁸ Převodním jazykem z hlediska teorie překladu se svého času zabývali: I.I. Revzin & V.Ju. Rozenčevj, *Osnovy obščego i mašinnogo perevoda*, Moskva 1964, s. 44n., 68 aj. – K uplatnění převodního jazyka ve strojovém zpracování analýzy a syntézy přirozeného jazyka viz: P. Sgall, *Generativní popis jazyka a česká deklinace*, Praha 1967, s. 43, s. 78n.
- ⁹ Viz kolektivní příspěvek: O interpretácii prekladového textu, *Slavica Slovaca* 9, 1974, s. 171-192. – Metodika textové analýzy uplatněná v tomto pokusu byla založena na teorii tzv. výrazových kategorií F. Mika, kterou ve slovenské translologii prosazoval zejména A. Popovič (viz např. *Originál/Překlad*, s.92n.). – Seriózní pokus o lingvistický přístup k veršům a jejich překladu uskutečnil Kořenský (1983, 1984), který vycházel ze všestranné analýzy motivačních vztahů ve struktuře originálu a jeho českého protějšku.

44 Plagiát a překladatelský experiment

1 Jak již bylo řečeno, překlad je takový druhotný text, který je k původnímu textu vázán vztahem varianty k invariantu (viz kap.4). Z toho ovšem také plyne, že plagiát překladu se bude určovat daleko nesnadněji než plagiát původního díla:¹ zatímco u původního textu je každá nápadnější nedeklarovaná shoda s nějakým jiným textem dost průkazná a z hlediska současných právních norem nepřijatelná, paralelní překlady téhož textu se určité podobností vyhnout nemohou, a je proto nutno usilovat o objektivní zdůvodnění přípustné míry zejména doslovných shod.

Jsou tu samozřejmě rozdíly žánrové. Míra nutných shod bude nejvyšší u překladů literatury věcné, protože však její texty se v kratším časovém rozmezí opakovaně nepřekládají, nevzniká prakticky ani možnost plagování. U poezie zase bývají rozdíly mezi jednotlivými interpretacemi originálu a translačními postupy natolik významné, že by se každý pokus o mechanickou přejímku stal přespříliš nápadným.² Problém plagiátu je tedy nejaktuálnější u beletrie, jejíž texty na rozdíl od věcné literatury bývají překládány

opakovaně a na rozdíl od poezie nejsou natolik individuálně ozvláštňené, aby v jednotlivých variantních překladech – zvláště časově blízkých – nepřipouštěly shodná dílčí řešení.

Čelit neoprávněnému obvinění z překladatelského plagiátu může být, jak si ukážeme níže, velmi svízelné a je pravděpodobné, že kdyby každá drobnější shoda ve dvou překladech měla být hned prohrašována za krádež, nenašel by se za nějaký čas nikdo, kdo by byl ochoten nahradit zastaralý nebo špatný překlad překladem novým. Na druhé straně dlužno připustit, že nenápadné vykrádání textů – ať myšlenkové u děl vědeckých, nebo výrazově estetické u díla uměleckého (včetně překladu) – lze provádět velmi rafinovaně a není přitom nijak snadné je přesvědčivě prokázat.³ Proto se také postižení (ať už praví, nebo domnělí) neodhodlávají k žalobě příliš často. Přesto máme jednu soudní pří z této oblasti plasticky zachycenu v odborné literatuře: zasloužil se o to významný ruský teoretik překladu J. Recker, který v souvislosti s celým případem uskutečnil zajímavý lingvistický experiment.⁴

Oč tenkrát vlastně šlo?

R. 1949 vyšel ruský překlad románu australské spisovatelky K.S. Prichardové *Golden Miles* z pera překladatele S. O pět let později vyšel nový překlad od filologicky erudované překladatelky O. V r.1959 podal S. žalobu na O.: obvinil ji z toho, že využila prvních 11 kapitol jeho překladu, a požadoval od ní vysokou peněžní náhradu. V prvé fázi soudního přelíčení stály proti sobě dvě diametrálně odlišné expertizy: zatímco dva překladatelé ze Svazu spisovatelů obvinění kategoricky odmítli, skupina anglistů z Moskevské univerzity neméně kategoricky prohlásila, že překlad O. je jen dovedně zamaskovaný plagiátem. Soud nato kompromisně rozhodl, že se jedná o zredigovaný překlad, a přiznal žalobci náhradu v poloviční výši požadavku. Obě strany se proti rozsudku odvolaly. Další expertiza byla svěřena lingvistům z Moskevského ústavu cizích jazyků, specialistům na překlad, kteří pod vedením J. Reckera podrobili oba překlady důkladné textové lingvistické srovnávací analýze, s jejíž pomocí se jim nakonec podařilo prokázat nevinu obžalované. Zároveň názorně předvedli, že i tzv. renomovaní odborníci mohou dospět k nepřiměřeným závěrům, jestliže se drží povrchových jevů a ostatní fakta jim svévolně přizpůsobí. Dnes přirozeně nevíme, co všechno bylo ve zmíněném soudním procesu ve hře a v jaké míře se zde uplatnily běžné zákulisní praktiky nomenklaturní zvůle: nás na daném případě zajímá průběh expertizy, při níž bylo použito jistého lingvistického experimentu.

2 Překladatelský plagiát charakterizuje Recker zhruba jako nesamostatné řešení oněch obtížných míst, která připouštějí více překladových možností. Tuto tezi se také v průběhu expertízy snažil plně uplatnit.

Na co se při svém šetření expertní skupiny soustředily? Komise z moskevské univerzity se víceméně v intencích obžaloby omezila na shody a rozdíly ve slovním, ev. frazeologickém vyjádření, přičemž jednotlivé případy vytrhávala ze širšího kontextu; umělecké hodnoty textu komise nebrala v úvahu. Recker a jeho kolegové proti tomu zasazovali inkriminované útvary do co nejširších souvislostí: za tímto účelem zkoumali i další texty překladatelky a získali tak cenné poznatky o její individuální slovní zásobě, o jejím stylu atd.

Při analýze shodných (tj. údajně plagovaných) míst vycházel Recker z rozlišování tzv. ekvivalentů a tzv. kontextových korespondencí.⁵ Tzv. ekvivalenty představují podle tehdejšího autorova pojetí slovníkové, systémově zakotvené jednotky, které si v dané dvojici jazyků stabilně odpovídají a vystupují proto v určité překladové situaci jako jediné možné. Na druhé straně tzv. kontextové korespondence (které nejsou vždy ve slovnících fixovány) vznikají tam, kde může překladatel uplatnit větší individuální výběr.

Reckerova skupina expertů se mj. snažila objektivně zjistit, jak vysoké bývá procento shodných slov v nezávisle vznikajících paralelních překladech. Průzkum ukázal, že procento shod mezi dvěma překlady může být dost vysoké: 40 % i více. Ve srovnání s tím se překlady S. a O. shodovaly překvapivě jen v 9 %. Autor článku to vysvětluje celkově nízkou profesionální úrovní žalobce, který prostě na mnoha místech nedokázal zvolit náležitý – často jediné možné ekvivalent, ve kterém by se případně shodl se zkušenější O., resp. s překladatelským územ. (Nebyla to příčina jediná, jak se v článku dovozuje dále: výmluvnému rozdílu mezi oběma překladateli napomohla také mimořádná tvůrčí vynalézavost obžalované.) Na nízké procento shod měla univerzitní komise svůj svérázný recept: vše, co se shodovalo doslovně, bylo přirozeně plagiátem; to, co naopak bylo vyjádřeno odlišně, bylo plagiátem maskovaným (šlo mj. o takové dvojice synonymních výrazů, jako: *potom - pak, pláče - nařká, klavír - křídlo, brečela - řvala* apod.).⁶ U doslovných shod, včetně výrazů, které žalobce považoval za svůj „vynález“, se většinou ukázalo, že jsou to jediné možné, standardní ekvivalenty, anebo optimálně zvolené výrazy, po nichž by s největší pravděpodobností sáhl ne jeden profesionál. Tam, kde univerzitní experti nabízeli vlastní variantu (aby dokázali, že tu určitá možnost výběru přec jen byla), šlo zhruba o doslovný překlad.

Tak např. tam, kde podle smyslu mělo být *jemu povezlo* (měl štěstí; poštěstilo se mu), navrhovali formulaci *on byl šťastliv* (byl šťasten) apod.

Jiným argumentem žaloby byl výskyt shodných chyb v obou překladech (celkem 14 případů). Filologická prověrka Reckerova týmu však ukázala, že to, co žalobce a experti z univerzity považovali za chybu, ve většině případů chybou nebylo: nepřijatelný byl naopak komisi navrhovaný doslovný překlad. O celkové kvalitě obou překladů napovědělo mnohé už to, že v textu S. bylo odhaleno cca 300 chyb, nepřesností nebo neoprávněných změn oproti originálu, zatímco v textu O. jen asi dvacet. Markantní rozdíl mezi oběma překladateli byl také v řešení syntakticko-stylistických záležitostí: zatímco S. tíhl k otrockému zachovávání anglických konstrukcí, O. je dokázala vhodným způsobem porušit. Tvůrčí přístup ke skladbě se pak odrazil i ve vynalézavější práci se slovníkem: také odtud pramenilo vysoké procento lexikálních neshod mezi oběma autory překladu.

Aby své námitky proti obžalobě objektivizovali, sáhli experti z Reckerovy skupiny po experimentu. Asi padesát studentů bylo rozděleno na dvě skupiny, z nichž každá měla přeložit zhruba polovinu inkriminovaných míst (tj. plagovaných výrazů v kratších kontextech). Prakticky všude, kde původní expertiza shodný překlad apriorně vylučovala, se vždy nějaké procento shod vyskytlo. Tak překladatel S. považoval za neobyčejně cenný nález to, že sousloví *myšlenka na pivo* rozšířil o slovo *sklenka* (tedy: *mysl' o kružke piva*). Experiment však ukázal, že stejně jako on uvažovalo v dvaadvaceti studentů osmnáct! Dokonce ani čistě příležitostně řešení nemuselo být zcela izolované: stalo se, že citoslovečný výraz frazeologického charakteru *hasn't got a bloody dog's chance!* přeložilo hned šest studentů jako *čerta s dva!* (tj. *čerta starého!*).

3 Definitivním rozsudkem z r.1961 byla obžalovaná O. zproštěna viny v plném rozsahu. Jaké poučení si lze z celého případu odnést? Kauza s „plagiátem“ se stala mj. názorným příkladem toho, jak různé lze aplikovat teorii a kritiku překladu v praxi, v daném případě při soudní expertize. Ukázalo se, jak důkladně musí být odborník vyzbrojen, aby mohl být právu dán průchod. Nezdravý kompromis mezi dvěma protichůdnými expertizami (z nichž jedna byla založena na ne zcela korektní lingvistické interpretaci) byl odstraněn teprve uplatněním „silnější“ lingvistické teorie, jíž použila třetí expertiza.

Recker a jeho kolegové při srovnání podezřelých nebo obžalobou napadených míst přihlíželi důsledně k vyšším syntaktickým celkům a celotextovým souvislostem: tak mohli i u nižších jednotek (slov, sousloví), kde bývají v souběžných překladech shody nejčastější, celkem bezpečně odlišit záležitosti systémové od ryze kontextových, příležitostně vznikajících. Ale nejen to: v jednotlivých případech byli schopni identifikovat i rysy individuálního překladatelského přístupu. Sám lingvistický experiment jednak potvrdil

očekávané teoretické předpoklady (zejm. zákonitost shod u systémových jevů a její vyčíslitelnost), jednak vyjevil i další důležité poznatky z odhalování plagiátu. Sem patří mj. stvrzení toho, že i v nezávisle vznikajících variantních překladech může docházet k výskytu stejných chyb; potvrdilo se i to, že plagování lze spolehlivěji prokázat na vyšších úrovních, než je úroveň slova, resp. nominace (pojmenování). Úspěšně provedený experiment také odhalil některé slabiny mechanické aplikace izolovaných poznatků z oblasti konfrontační lingvistiky a naznačil tak meze její použitelnosti při rozboru překladových textů.

Poznámky

- ¹ K druhovému zařazení plagiátu a k jeho typologii viz zejména: B. Hochel, Plagiát a metatextový aspekt, *Slovenská literatúra* 28, 1981, 2, s. 114-127. V souvislosti s tím, že se plagiát nemusí realizovat současně na všech třech rovinách textu, na nichž probíhají stylizační procesy (tj. na rovině tematické, konstrukčně kompoziční a jazykové), zavádí autor pojem parciálního plagiátu.
- ² I zde narazíme přirozeně na výjimky. Tak verše M. Holuba se vyznačují natolik specifickým, vědecky přesným jazykem, že někdy připouštějí prakticky jediný překlad. Tuto zkušenost s Holubovou poezií dosvědčuje jeden z jeho překladatelů do angličtiny – pražský rodák Ewald Osers (viz interview Český Pegas doskočil na Albion, *Kmen*, 1988, č. 49).
- ³ S primitivním plagiátem, v němž jsou rozsáhlejší úseky přeloženého textu doslova opsány, se dnes prakticky nesetkáme. Jeden takový doklad z minulého století cituje Levý (1983, s. 105n.): šlo tenkrát o české přetlumočení Lermontovovy básně *Belejet parus odinokij*.
- ⁴ Viz: Ja. Recker, Plagiát ili samostojatel'nyj perevod? (Ob odnoj sudebnoj ekspertize), *Tetradí perevodčika* [1], Moskva 1963, s. 42-64. – Týž autor: *Teorija perevoda i perevodčeskaja praktika: Očerki lingvističeskoj teorii perevoda*, Moskva 1974, s. 63-75.
- ⁵ Slůvka tzv. zde užíváme jen proto, že chápání ekvivalence bývá u teoretiků překladu různě široké. Reckerovo pojetí z oněch let je poměrně úzké, ale jeho rozlišování systémových a kontextových záležitostí je velice významné.
- ⁶ Ruské synonymní dvojice nahrazujeme pro větší názornost přibližnými synonymy českými.

45 O zprostředkujících formách překladu

1 Je zásadně nutné, aby překladatel znal jazyk, z kterého překládá? Jistě si v prvé chvíli pomyslíte, že je to trochu hloupá nebo provokativní otázka. Zeptejme se jinak. Musel Bohumil Mathesius bezpodmínečně ovládat čínštinu (nebo dokonce starou čínštinu), aby nám svými překlady zprostředkoval svět čínské poezie? Pamětníci patrně rádi dosvědčí, že jak *Zpěvy staré Číny*, tak japonské *Verše psané na vodu* byly svého času poetickými bestsellery,¹ a i když tu svou roli nepochybně sehrála exotičnost prostředí, z něhož verše vzešly, i neobvyklý úhel pohledu na svět a přírodu, nelze přehlédnout lví podíl překladatele na jejich trvalém zakotvení v naší

poezii. Mathesius, překladatel a básník v jedné osobě, tu při své práci používal mj. tzv. podstročnicku. Tento způsob překládání má jak své odpůrce, tak zastánce: dříve než se mu věnujeme podrobněji, pokusíme se jej zařadit do širších souvislostí. V této kapitole bychom chtěli upozornit na všechny důležitější případy, kdy se překlad stává jakýmsi mezičlánkem mezi textem výchozím a textem přeloženým, nebo – obecně vzato – mezi dvěma na sebe navazujícími texty na ose *originál – překlad*. Za zprostředkující („pomocný“) budeme považovat každý ucelený překladový text, kterého bylo využito jako odrazového můstku k vytvoření dalšího textu (ať už definitivního, nebo opět zprostředkujícího).

2 Překladové texty zprostředkujícího charakteru si rozdělíme v prvé řadě podle toho, zda byly od samého počátku zamýšleny jako texty pomocné, resp. předběžné, anebo jde o hotová, relativně uzavřená díla, která jsou teprve za jistých okolností „degradována“ na polotovary.

2.1 Mezi předběžné, nehotové překladové texty patří především *h r u b á v e r z e* překladu, kde valná část práce je v podstatě hotová, ale na dodělávky čekají obtížnější místa, popřípadě zbývá ještě definitivně přehlédnout text z hlediska celku. Za specifický druh hrubého překladu lze považovat *s t r o j o v ý p ř e k l a d* (nejčastěji odborného, resp. technického textu), který vyžaduje konečnou úpravu editora, resp. redaktora.

Kapitolu samu o sobě představuje tzv. *podstročnick*. V širokém smyslu bychom mohli takto nazývat každou nehotovou (pracovní) variantu překladu, je tu však přece jen jeden podstatný rozdíl: překlad nahrubo mívá mezery v jednotlivostech, jeho celkové koncepční, ev. estetické uchopení je však víceméně definitivní; v podstročnicku jsou naopak všechny složky originálu zachyceny co nejzvrubněji, ale v podstatě odděleně. Základní složku zde představuje věcně pokud možno přesný překlad textových jednotek v tom sledu, jako je tomu v originále, zatímco ostatní složky (především strukturně estetické nebo mimojazykové) bývají uloženy do vyčerpávajícího filologického komentáře. S pomocí tohoto polotovaru pak celé dílo dokončuje spoluautor překladu – nejčastěji básník. Kromě podstročnicku v požadovaném cílovém jazyce (v našem případě v češtině) lze využít též podstročnicku v jiném nám dostupném jazyce (aktuální je to zejm. u překladů z exotických nebo méně známých jazyků).

Za zcela zvláštní formu zprostředkujícího překladu budeme považovat překlad do tzv. převodního jazyka, sloužícího jako médium mezi výchozím jazykem (nebo celou skupinou jazyků) a jazykem cílovým (viz též kap.43).

2.2 Kdy se při translaci využívá jako polotovaru hotového překladu? V prvé řadě to bývá při revizi nebo při podstatnějším přepracování staršího překladu. Choulostivější situace nastává tehdy, vzniká-li nový překlad téhož textu jako nezávislé, konkurenční dílo: i zde překladatel obvykle přihlíží k řešení svého předchůdce, ať už proto, aby se vyvaroval jeho chyb, nebo aby se vyhnul příliš vysokému (byť zcela náhodnému) procentu shod: zde bychom mohli mluvit o negativním využití předchozího překladu.

Někdy nám může hotový překlad posloužit jako regulérní podstročnik: stává se jím mj. překlad veršů do prózy, který byl autorem zamýšlen jako definitivní verze textu. Je třeba si uvědomit, že prozaický překlad veršů nemusí nutně vyplývat z individuální neschopnosti překladatele: může jít např. o programovou záležitost (nevěra v uskutečnitelnost adekvátního převodu básně), anebo o meze kladené samotným cílovým jazykem, zejm. jeho prozodickým systémem.

Za riskantní je třeba považovat kompilační využití několika různých variantních překladů téhož uměleckého díla, i když je vedeno upřímnou snahou vybrat z jednotlivých textů vždy to nejlepší řešení: není-li totiž celá práce na překladu podřízena určité jednotící tvůrčí koncepci (stylovému klíči), vzniká nebezpečí, že bude narušena integrita textu. I takovýto kompilační překlad má ovšem svou teoretickou hodnotu, díváme-li se na něj jako na zvláštní filologický experiment. (Jako příklad kompilačního překladu uvádí Levý překlad operního libreta sestavený z padesáti starších verzí: viz Levý 1983, s. 205.)

2.2.1 Jestliže přihlednutí k výkonu předchůdců nebývá při práci na novém překladu bez problémů profesionálně etického rázu a často není ani povinné, pak zcela jiná situace nastává u filologicky náročného díla světové literatury, které je zároveň překladatelsky obtížné. Zde se seznámení s dostupnými překlady, obzvláště zahraničními, stává nezbytnou součástí profesionální přípravy překladatele, jehož práci na tzv. k o m e n t o v a n é m překladu (viz kap.4) můžeme plným právem přirovnat k práci vědce: podobně jako on se musí prokousat horou průpravných materiálů, aby se seznámil jak s celým kulturně historickým zázemím překládaného díla, tak s koncepcemi a tvůrčími postupy svých zahraničních kolegů.² I když jednotlivá vynalézavá řešení nelze přejímat přímočaře – rozdílnost jazyků a literárních tradic to zřehla nedovolují (navíc je tu hrozba plagiátu), přec jen se mohou stát zdrojem určité inspirace, nebo alespoň stimulem k nekonvenčním řešením. Cizí překlady mohou tedy sehrát roli jakéhosi implicitního podstročniku. Kulturně historický aparát lze proti tomu považovat za součást podstročniku explicitního.

2.2.2 Jednu z velmi důležitých funkcí plní p ř e k l a d z méně známého nebo typologicky vzdáleného jazyka d o j a z y k a z n á m ě j š í h o , ob-

zvláště světového: takový překlad slouží jako opěrný bod pro překlady do dalších jazyků světa a usnadňuje tak výměnu kulturních statků. Pro frankofonní a anglofonní oblasti Afriky plní tuto úlohu oba příslušné světové jazyky. Často se ovšem stává, že reprezentanti méně rozšířených literatur sami píšou některým ze světových jazyků, anebo svá díla do něho překládají: tak např. bývalý senegalský prezident a významný básník Léopold Sédar Senghor publikuje francouzsky (jeho francouzština byla dokonce dávána za vzor ve Francii). Stejnou cestu k publicitě volí někdy i zakazovaná (ineditní) literatura – ať už malých, nebo velkých národů. Také naši spisovatelé a publicisté, vykázaní po r.1948 a 1969 z oficiální literatury, nezřídka začali psát své prózy a verše jazykem té země, ve které se usadili.

Několik příkladů za mnohé: Ota Filip, Gabriel Laub, Jiří Gruša a Libuše Moníková píšou německy; Milan Kundera a Věra Linhartová publikují francouzsky (v Praze v období tvrdé normalizace začal psát francouzsky Václav Jemelka); Michael Konůpek píše norsky a do norštiny také pilně překládá; Viktor Fischl (Avigdor Dagan) začal po emigraci do Izraele překládat své prózy do angličtiny, aby mohly být mj. přetlumočeny do jazyka ivrit.

2.2.3 Jako nenahraditelné kulturní médium slouží překlad tam, kde je originální text buď ztracen, nebo dochován ve zlomcích, ev. z nějakých dalších důvodů znepřístupněn. U starobylých rukopisů hrají důležitou úlohu konzervační zejména jejich latinská přetlumočení. Tak např. Livius Andronicus, vzdělaný řecký propuštěnec, o němž se tvrdí, že se svým převodem Homérovy *Odysseie* stal vlastně prvním překladatelem v evropské literatuře, přetlumočil r.240 př.n.l. neznámou řeckou tragédii a komedii, s nimiž měl obrovský úspěch při římských hrách. Ve středověku, kdy byla téměř přerušena kontinuita s kulturou antického Řecka, měly pro seznamování s řeckou literaturou nesmírný význam právě latinské překlady.³

2.3 Jednotlivé druhy zprostředkujícího překladu se mohou vzájemně kombinovat nebo prolínat. Jako jedinečný doklad takového kombinovaného přístupu může posloužit Mathesiova práce na překladech orientální poezie (zejm. na *Zpěvech staré Číny*), kde zatím badatelé odhalili tato média:⁴ (a) funkci zprostředkujícího textu (kvazipodstročniku) plnil německý, ev. jiný evropský překlad čínských veršů, na jehož základě Mathesius pořídil buď překlad víceméně doslovný, nebo volný, tedy tzv. p a r a f r á z i (v této souvislosti se upozorňuje zejm. na výborné německé předlohy Klabundovy,⁵ v nichž se autorovi podařilo dost dobře postihnout ducha čínské poezie i některé její charakteristické strukturální prvky); (b) přímo z originálu byl pořízen český podstročnik (čínské verše připravoval takto J. Průšek, japonské překládala V. Hilská),⁶ který Mathesiovi posloužil opět buď k běžnému

básnickému, poměrně věrnému překladu, anebo k daleko volnější parafrázi; (c) složitou cestu zaznamenaly některé verše z předválečného vydání *Zpěvů staré Číny*, pro něž se nepřímým výchozím pramenem stal Lin Yutangův překlad několika čínských básní do angličtiny, které tento autor zařadil do své vlastivědné publikace určené západním čtenářům (*My Country and My People*, New York 1935); celý text Lin Yutangovy knihy včetně veršů přeložil do češtiny A. Skoumal,⁷ přičemž verše pro definitivní podobu rukopisu přebásnil Mathesius a zařadil je později do své sbírky; (d) nejjednodušší cestu volil Mathesius tam, kde ponechal (resp. dokázal ponechat) český podstročnick prakticky beze změny, zvláště byl-li natolik výstižný, že už další „dobásňování“ ani nepotřeboval; takto postupoval u některých japonských pěti veršů; (e) úplně na konec zařazujeme případy, kdy Mathesius vydával za překlad verše, které patrně – jako tzv. „ohlasovou poezii“ – vytvořil sám; snad i v takovém případě můžeme mluvit o určitém zprostředkujícím článku: stal se jím soubor hotových „čínských“ (resp. kvazičínských) „praforem“, ukládaný během života do básnickovy paměti, aby byl v případě potřeby oživen jako specifický „převodní jazyk“.⁸

3 Pojem zprostředkujícího překladu jako mostu mezi výchozím a cílovým textem lze uplatnit i v rámci tzv. intersémiotických vztahů (viz kap.4, odst. 1.1). Vázanost na společný prototext se sice často uplatňuje přímo, bez mezistupňů (tak určitý atraktivní literární námět může inspirovat současně k výtvarným i hudebním dílům, srov. naše *Rukopisy*), avšak cesty umělecké transpozice mohou být složitější. Je známo, že symfonickou skladbu C. Debussyho *Faunovo odpoledne* inspirovala stejnojmenná báseň S. Mallarmého; méně známý je fakt, že samy verše byly patrně podníceny dalšími zdroji (uvádí se mj. obraz F. Bouchera *Pan s píšťalkou*).⁹ Jiný příklad: román A. Dumase ml. *Dáma s kaméliemi* byl napřed zdramatizován, poté byla hra zhudebněna G. Verdim (*Traviata*). Poměrně často mívá zprostředkovanou motivaci filmový, ev. divadelní plakát, srov. např. Muchovy plakáty se Sarah Bernhardtovou, ať už ke zmíněné *Dámě s kaméliemi*, nebo k jiným dramati-zovaným látkám (intersémiotický mezičlánek zde představuje dobová dramatizace: portrétem herečky je plakát bezprostředně vázán na tuto dramatizaci, nikoliv na románovou předlohu).

Poznámky

¹ *Verše psané na vodu*. Starojaponská pěti veršů. Z japonštiny přeložila V. Hilská-Průšková. Přebásnil B. Mathesius. Praha 1943. – 6. vyd. (v Albatrosu 3. vyd.) Praha 1978. – Svou slavnou řadu čínských parafrází založil Mathesius už r. 1925, kdy vyšla – tehdy bez většího ohlasu – sbírka *Černá věž a zelený džbán*. Mnohokrát převydávaná a rozhojňovaná série *Zpěvů staré Číny* měla svůj počátek v r. 1939; pozdější varianty vycházely pod názvy: *Nové*

zpěvy staré Číny; *Třetí zpěvy staré Číny*; *Zpěvy staré Číny ve třech knihách*; *Zpěvy staré a nové Číny*. Celou historii *Zpěvů* viz v knize: B. Mathesius, *Zpěvy staré Číny*. Souborné vydání Mathesiových překladů, parafrází a ohlasů čínské lyriky připravil a komentuje Jiří Franěk. Praha 1988. (Viz zejm. s. 273n.)

² Při překládání Joyceova *Odyssea* přihlížel A. Skoumal asi k půltuctu dalších dostupných překladů (viz doslov k odeonskému vydání z r. 1976, s. 638; v současném vydání [Praha, Argo 1993] viz s. 530).

³ K tomu viz např.: *Encyklopedie antiky*, Praha 1973, s. 509n. – E. Stehlíková, *Stále živý Plautus*. – In: *Plautus, Amfitryon a jiné komedie*, Praha 1978, zejm. s. 12n.

⁴ Viz zejm.: J.F. Franěk (1963), s. 223n., nebo J. Vladislav (1971), s. 342n. Dále viz též: V. Forst, *Ohlasová poezie Bohumila Mathesia, Slavica Pragensia* 5, 1963, s. 83-103. – O. Král, *Mathesius, Tvorba* 1988, č. 28, s. 17. – Srov. též souborné vydání *Zpěvů staré Číny* z r. 1988 (op. cit. v pozn. 1).

⁵ Jde o pseudonym německého autora (Alfred Henschke), který psal básnické parafráze čínských veršů. Novější souborné vydání vyšlo pod názvem: *Chinesische Gedichte: Nachdichtungen von Klubund*. Phaidon-Verlag, Wien (s.a.).

⁶ Viz: V. Hilská, *Několik poznámek o překládání z klasické japonské poesie za spolupráce s Bohumilem Mathesiem, Dialog* 1961, č. 1, s. 40-45.

⁷ Lin Jutang, *Můj národ a má vlast*. Praha 1938. (Překladatel je uveden pod pseudonymem M. Hoch.)

⁸ K dvojlomnému charakteru Mathesiovy „čínské poetiky“ se náš přední sinolog Oldřich Král vyslovuje takto: „Sinologická revize Mathesiových čínských parafrází zůstane vždy sporná. ... Není nic snadnějšího pro kteréhokoli sinologického začátečníka než podrobit Mathesia zdrcující kritice. Není nic hloupějšího než to skutečně udělat. Neboť kde bychom byli s celou svou odborností, kdyby Mathesius svého času neučil z čínské poezie výsostný a dodnes výlučný lyrický fakt moderní české kultury... A jestli je přicházejícím překladatelům balvanem na cestě k prosazování nového českého překladu, tu pak není nic snadnějšího než jej překročit. Stačí být větší než on.“ (Viz souborné vydání *Zpěvů staré Číny* z roku 1988, op. cit. v pozn. 1, s. 321n.)

⁹ Viz: *Slovník světových literárních děl*, sv. 2, M - Ž, Praha 1988, s. 26.

46 Problém tzv. podstročnicku

1 Spolupráce mezi překladateli, ev. jejich „následnické“ vztahy mohou mít překvapivě mnoho podob, jak jsme si právě ukázali na různých typech zprostředkujícího překladu. Snad nejznámější, ale také nejproblematičtější formou kooperace je práce s tzv. podstročnickem neboli interlineárním (tj. meziřádkovým, ev. podřádkovým) překladem, jehož se používá hlavně při převodu veršů z málo známého nebo typologicky odlehlého jazyka.

Ruský termín *podstročnik* u nás zakořenil hlavně proto, že má jednoduchou (jednoslovnou) strukturu a dnes už jednoznačný, stabilizovaný význam. Slovo původně vzniklo stažením sousloví *podstročnyj perevod*: *podstročnyj* přitom znamená „umístěný pod řádkem“, ev. „pod textem“ (tj. pod všemi řádky textu na stránce, tedy pod čarou). – Jako příklad běžného, doslova meziřádkového využití podstročnicku může sloužit překlad jednotlivých slov nebo vět, vpisovaný přímo do cizojazyčného textu (školního, odborného, zábavného). Zavedeným typem školního

podstročnicku bývaly dříve doslovné překlady latinských klasiků, které se vydávaly tiskem a byly používány studenty jako „taháky“. (Sám název *podstročnick* figuroval kdysi v ruském student-ském slangu jako označení pro pomůcky podobného druhu.)

Ve verzologii a teorii překladu se původní významová motivace slova *podstročnick* otupila: nejde už tolik o překlad zapisovaný *pod* nebo *mezi* řádky, ale především o filologicky věrný prozaický překlad veršů, sloužící jako polotovar překladu definitivního. Domácí termín *meziřádkový překlad* je pro daný význam méně vhodný, protože – jak už z to u složených pojmenování bývá – příliš silně poukazuje k původní motivaci.

Klasický model práce s podstročnickem vyžaduje obvykle těsnou součinnost znalce východiskového jazyka, který přeloží originální verše co nejpřesněji po stránce obsahové, a básníka, který tento pracovní text přebásní. Tento druh spolupráce má své specifické problémy, mezi něž v první řadě patří: (a) míra oprávněnosti volby a použití podstročnicku, (b) nejvhodnější způsob kooperace obou spoluautorů překladu, (c) otázka priority v jejich vzájemném vztahu. K tomu se přidružují další tři otázky, které se celkem pravidelně vynořují právě ve spojitosti s využíváním podstročnicku. Je to: (d) otázka prozaického překladu veršů jako ev. plnocenné náhrady překladu básnického, (e) staronové dilema „básník, nebo filolog“ (viz též kap.27), (f) schopnost, nebo neschopnost (ev. vůle, nebo ne vůle) básníka adekvátně přetlumočit nejen smysl, ale i styl originálu.

2 Na využívání podstročnicku jsou samozřejmě různé názory. Teoretikové překladu dávají obvykle přednost překladu přímému před zprostředkovaným, jakmile je to jen trochu možné. Toto stanovisko svého času velmi důkladně a všestranně zdůvodnil v monografii věnované překladu poezie významný ruský literát Jefim Etkind, žijící nyní v Paříži.¹ Autor tehdy bezprostředně reagoval na sovětskou ediční praxi, která umožňovala inflační využívání podstročnicků, a tím i nadprodukcii řemeslných odosobněných překladů. Etkind byl přesvědčen, že taková praxe vede zákonitě k zbanálení poezie, jemuž se nevyhne ani talentovaný básník. Obracel se zejména proti těm jedincům, kteří rádi (a hodně) překládají z nejrůznějších jazyků, aniž se některému hodlají naučit.²

Své profesionální oprávnění má podstročnick zejména u překladů z náročných jazyků, především orientálních, kde opravdu nelze dost dobře požadovat, aby se básník kvůli jedné básnické sbírce – zvláště jsou-li další ediční možnosti krajně nejisté – věnoval celá léta nesmírně obtížnému studiu jazyka včetně příslušného kulturně historického kontextu. Zde je spolupráce s překladatelem-filologem žádoucí, má však svá přísná pravidla, která ne každý básník je schopen či ochoten akceptovat. Prakticky nezbytný bývá podstročnick také u starobylých epických látek: verš zde totiž plní obvykle jinou funkci

než v moderní poezii, v níž je veršová forma daleko více podřízena obsahu básně. U eposu může vysoce kvalitní podstročnick přerůst v plnohodnotný překlad, který odpovídá originálu lépe než zprostředkovaný převod rutinnového, ale neukázněného básníka.

Hezký doklad k uvedenému tvrzení přináší opět Etkind.³ Epos o Gilgamešovi byl do ruštiny přeložen dvakrát: první překlad pořídil r.1919 známý básník N.S. Gumiljov na základě francouzského podstročnicku; po druhé přeložil epos r.1961 asyriolog I.M. Djakonov přímo z akkadštiny a ačkoliv nebyl „profesionálním“ básníkem, dopadl jeho překlad v mnoha ohledech výstižněji a vlastně i odvážněji a originálněji než výkon předchůdcův. Gumiljov, který se řídil estetickým cítěním své doby, např. zásadně odstraňoval „únavná“ opakování, jejichž specifickou funkci nepochopil. Djakonov se nijak nesnažil modernizovat syntax, ani vylepšovat charakteristiky postav a předmětů zbytečnými epitetami, nýbrž v souladu s originálem (v němž Etkind mj. odhaluje vnitřní spřízněnost se starobylým výtvarným projevem) zachovává plošnou monumentalitu a syrovost původních obrazů. Drobný příklad: tam, kde Gumiljov překládá *odin ochotnik, iskussnyj lovčij*, ponechává Djakonov řadu *čelovek - lovec - ochotnik*. (V češtině bychom oba ruské překlady napodobili asi takto: *jakýsi lovec, obratný hončič = muž - hončič - lovec*.)

3 Kromě přímého nebo zprostředkovaného překladu básnického existuje ovšem ještě třetí cesta: uznat prozaický překlad veršů za plně legitimní. Oprávněný je tento požadavek zejména tehdy, je-li prozodický systém originálu do cílového jazyka v podstatě nepřenosný. Je zajímavé, že prozaický překlad připouští někdy i vynikající básníci, kteří sami obvykle verše překládají veršem. Etkind v této souvislosti cituje názory H. Heina a J.R. Bechera,⁴ a i když sám v zásadě preferuje překlad básnický, dává Heinovi za pravdu v tom, že kvalitní prozaická parafráze je daleko lepší než mizerné verše. Sám pak uvádí jako vynikající ukázkou takového komentovaného podstročnicku jednu Catullovu báseň v převyprávění Alexandra Bloka.

4 Je celkem přirozené, že používání podstročnicku i míra jeho oprávnění se historicky vyvíjela a vyvíjí a že postoj k němu je v různých zemích odlišný. U nás se např. za obrození překládalo hlavně z důvodů informativních a národně prestižních: šlo o to, aby se prokázala způsobilost češtiny k vyjadřování sebesložitějších myšlenek a aby se český jazyk a kultura pozvedly na úroveň pokročilých evropských národů (připomeňme zejména zásluhou činnost Jungmannovu). Kromě překladů přímých se hojně využívalo i překladů nepřímých, a to jak u veršů, tak u prózy (důležitým médiem tu byla především němčina). Přibližně v době, kdy se na překlady krásné literatury začaly klást požadavky estetické, ujal se názor, že poezii může adekvátně převádět jen básník (obzvláště vyhrčeně zastával tuto myšlenku Vrchlický).⁵ Později, v období České moderny, se začal vyžadovat ne jakýkoliv básnický překlad, ale překlad vpravdě adekvátní (právě tehdy se objevil pojem překla-

du kongeniálního). Na scénu postupně přicházely překladatelské osobnosti prvního řádu, lidé, kteří dávali přednost své vlastní představě profesionálně dokonalého překladového díla před vidinou snadného honoráře. Používání podstročnicků většinou programově odmítali.

5 Dnes je v celé řadě evropských zemí praxe s podstročnickem považována za nelegitimní, zejm. pokud se jedná o překlad poezie z dostupných jazyků.⁶ Co tedy poradit autorům, kteří by rádi překládali poezii? Bylo by jistě dobré, kdyby se snažili alespoň obrysově proniknout do zvláštností jazyka, z něhož chtějí překládat, zvláště pak do jeho zvukové a hudební stránky. Ideální by ovšem bylo jazyk si osvojit.

O tom, jak hluboký přelom může pro básníka-překladatele znamenat důvěrné seznámení s verši v jejich původním znění, svědčí dvojitý překlad Donelajitisových *Ročních období* do ruštiny od D. Brodského.⁷ První překlad byl pořízen za pomoci podstročnicku, Brodskému to však nedalo, osvojil si litevštinu, prostudoval důkladně historické, národopisné, zeměpisné a kulturní prameny o litevském venkově a potom přeložil verše znovu: teprve pak se z textu stalo živé, svěží, intimně prožité dílo, zbavené estetizujících šablon, banálních epitet a uhlazeného rytmu. Básník byl sám sobě nejneltóznějším redaktorem: původní text prý přepracoval z 80-90 %.

Na druhé straně víme ovšem také, že ani dobrá znalost východiskového jazyka sama o sobě nic nezaručuje. Jako ideální překladatel poezie se postupně vyhraňuje specializovaný typ o h l a s o v é h o b á s n í k a (jako byl B. Mathesius), který třeba východiskový jazyk ani nezná, nebo ho zná velmi nedokonale, a přesto se při překládání veršů osvědčí někdy lépe než básnická individualita, která je se samotným jazykem obeznámena celkem uspokojivě, ale nedokáže pokorně přijmout jeho odlišného vidění a vyjádření světa.

6 Ale vraťme se k výchozímu bodu: jak by měla vypadat ideální spolupráce básníka s autorem podstročnicku? Základní podmínkou musí být na jedné straně svědomitě provedený, komunikačně co nejpřesnější filologický překlad s příslušným komentářem jak k jazyku a verši, tak k mimojazykovým souvislostem; na straně druhé – dobrá vůle tento předběžný překlad co nejlépe využít ve prospěch věci a také se podle možnosti, alespoň obrysově, seznámit s jazykem originálu, zejm. s těmi jeho vlastnostmi, které mají pro poetické nazírání a zpodobnění světa největší dosah. Závažnost podstročnicku je tím větší, čím vzdálenější jsou oba jazyky, doba vzniku veršů, příslušné verzologické normy a zvyklosti, celý dobový, kulturní a literární kontext: kvalitní podstročnick by měl na všechny relevantní rozdíly upozornit. Nejlepší spolupráce vzniká tam, kde jsou oba spoluautoři v osobním kontaktu a aktuálně se vypořádávají problémy řeší společně.

Poučný je v tomto ohledu např. článek našeho předního hebraisty S. Segerta, který v něm podrobně probírá všechny fáze spolupráce v obecném plánu a řeší také důležitou otázku prestižní – jak takovou spolupráci prezentovat veřejnosti.⁸

Víme, že v praxi postavení básníka a jazykového znalce (resp. erudovaného filologa) nebývá vždy rovnoprávné: důležitější místo zaujímá ten, kdo dává překladu definitivní podobu, tedy básník. Prakticky to až do nedávna bylo stvrzováno výrazným rozdílem v honoráři; odlišné hodnocení tvůrčího přínosu obou zúčastněných stran bývá často vyjádřeno i oficiální prezentací, srov. tři způsoby, které zde naznačujeme závorkami: „Přeložil XY (za jazykové spolupráce (AZ))“. Nejdrsnější variantou je přirozeně úplné zamlčení jakékoliv spolupráce (za předchozího režimu k tomu někdy docházelo při otištění básně v denním tisku). V případě rovnocenného podílu na práci (a o něm např. u orientálního překladu nemůže být celkem pochyb) považuje Segert za nejsprávnější praxi, zavádnou kdysi nakladatelstvím SNKLHU: „Přeložil [filolog] X, přebásnil [básník] Y“, a to hlavně proto, že v pravém slova smyslu překládá skutečně jen filolog, nikoliv básník. Máme za to, že na tom něco je.

7 Vzornou ukázkou praktické spolupráce orientalisty s básníkem popsala svého času japanistka V. Hilská a sinoložka Z. Černá.⁹ V prvním příspěvku se mj. dozvídáme, že B. Mathesius zdaleka nebyl jen nadaným bohemem, ale že dokázal být také velice zodpovědným a pracovitým člověkem, který ruku v ruce se svou odbornou poradkyní dospěl v překládání japonských *tank* (pětiveršových útvarů) k pozoruhodným výsledkům, jimiž zastínil další evropské pokusy. Studie Z. Černé nás zase seznamuje s méně známým faktem, že důstojným konkurentem Mathesiovým v převodu čínských veršů byl J. Vladislav, což autorka dokládá paralelními ukázkami obou přístupů.¹⁰

8 Na závěr snad ještě tolik: ať už posuzujeme používání podstročnicků jakkoliv, jisté je, že vždy bude vděčným polem translátologického i textového bádání. Neškodilo by přitom rozšířit praxi souběžného vydávání originálů s překladem (ev. s několika variantními překlady včetně podstročnicku), což by umožnilo nejen odborníkům, ale i zvědavým laikům vidět názorněji tvůrčí přístup, popřípadě odbytou práci zúčastněných autorů. Za úvahu by také stálo založení banky podstročnicků přístupné všem profesionálním zájemcům (jak známo, často tyto cenné dokumenty tvůrčí lidské práce nenávratně mizejí): jejich trvalá fixace by se mohla stát užitečným zdrojem poučení jak pro začínající, tak i pro zkušenější překladatele, a také pro kritiky a teoretiky překladu.

Poznámky

¹ Je. Etkind, *Poezija i perevod*, Moskva – Leningrad 1963, zejm. s. 169-201. – Z našich teoretiků obdobné stanovisko hájí např. R. Parolek (1980, 1982), G. Vaněčková (1978) aj.

- ² V této souvislosti uvádí Etkind jistého sovětského básníka, který toto své oblíbené počínání hodnotil jako projev „internacionalismu“. (Op. cit., s. 171n.)
- ³ Op. cit., s. 181n.
- ⁴ Op. cit., s. 173n.
- ⁵ Viz J. Levý, *České teorie překladu*, Praha 1957, s. 437n.
- ⁶ Podal o tom svědectví mj. i významný britský překladatel a básník Ewald Osers ve své pražské přednášce na podzim r.1988.
- ⁷ Jedná se o poemu s protinevolnickým zaměřením, kterou Kristionas Donelajtis, klasik litevské literatury, napsal v polovině 18.století. (Blíže viz Etkind, op. cit., s. 198n.)
- ⁸ S. Segert, Pro spolupráci filologů a básníků na překladech orientální poesie, *Dialog* 1961, č.1, s. 102-106.
- ⁹ V. Hilská, Několik poznámek o překládání z klasické japonské poesie za spolupráce s Bohumilem Mathesiem, *Dialog* 1961, č.1, s. 40-45. – Z. Černá, O překládání čínské klasické písně cch', *Dialog* 1961, č.1, s. 72-79.
- ¹⁰ K tomu je zapotřebí dodat, že dnes překládají čínské verše erudovaní sinologové (např. Marta Ryšavá, Jaromír Vochoła, Ferdinand Stočes a další) a bylo by zřejmě velmi užitečné porovnat překlady jejich s artefakty Mathesiovými. Pro srovnání uvádíme drobnou ukázkou jedné Li Poovy básně v překladu B. Mathesia a M. Ryšavé (čtenář asi oba autory rozezná sám):

- (1) Sedím sám a hledím na horu Ťing-tching-šan
*Všichni ptáci vysoko vzlétli, rozlétli se do všech stran
 Osamělý bezstarostný oblak v dál odplyvá větrem hnán
 Na sebe vzájemně hledět nikdy nás dva neomrzí
 Mne a horu Ťing-tching-šan.*
- (2) Sedím sám a dívám se na hory
 (Zastavení v životě)
*Již omrzele odlétají ptáci
 i unavený oblak v dál se ztrácí –
 jen my zůstanem, Ťing-tchingu, má horo!
 Vid' – tak brzy
 nás neomrzí
 dívat se na sebe:
 tebe na mne a mne na tebe.*

BIBLIOGRAFIE DOMÁCÍ TRANSLATOLOGIE OD ROKU 1963

Úvodní poznámka

Přehled poválečné domácí produkce měl původně vyjít jako samostatná publikace. Protože tato možnost se postupem času rozplynula v nedohlednu, rozhodli jsme se umístit dílčí výsek oborové bibliografie do této knížky. Časově se náš seznam týká zhruba posledního čtvrtstoletí (cca 1963 až 1990) a je na začátku ohraničen datem prvního vydání knihy J. Levého *Umění překladu* (Praha 1963), jejíž poznámkový aparát obsahoval stručný výběr literatury z celosvětové produkce. Náš přehled zahrnuje v první řadě příspěvky, týkající se teorie, historie a kritiky překladu včetně jeho lingvistických předpokladů. Jádrem tvoří práce prezentované na domácích překladatelských konferencích a v domácích filologických časopisech. Předmluvy a doslovy překladatelů jsou bohužel zastoupeny jen náhodně; rovněž novinové články uvádíme spíše výjimečně. Z důvodů rozsahových jsme zcela programově do našeho seznamu nezahrnuli problematiku tlumočení, ani didaktiku nebo praxeologii překladu. V teritoriálním ohledu je náš přehled vymezen zhruba tak, jako ročenky *Bibliografie české lingvistiky*: zahrnuje tedy především translatologickou produkci českých autorů (a to jak bohemistickou, tak nebohemistickou), z publikací zahraničních autorů pouze ty, které se týkají překladů z češtiny nebo do češtiny, z nich pak především ty, které vyšly na území bývalého Československa. Na přání recenzentů jsme dodatečně zařadili též malý výběr zahraničních monografií, sborníků a periodik (práce slovenské jsme však pro pohodlí čtenářů ponechali v základním „českém“ korpusu, protože buď na ně v textu odkazujeme, anebo mají charakter „česko-slovenský“, tj. zabývají se kontakty obou jazyků). – Za nedostatky se předem omlouváme.

Výběr ze zahraničních prací

- Babel*: Revue internationale de la traduction, publiée par ... [Se souběž. tit. angl.] Benjamins, Amsterdam. (Začal vycházet r.1955 v Paříži.)
- BARAŇČAK, S.: *Ocalone w tłumaczeniu: Szkice o warsztacie tłumacza poezji z dołączeniem malej antologii przekładów*. Poznaň 1992.
- BARCHUDAROV, L.S.: *Jazyk i perevod: Voprosy obščej i častnoj teorii perevoda*. Moskva 1975.
- CARY, E.: *La traduction dans le monde moderne*. Genève 1956.
- CATFORD, J.C.: *A Linguistic Theory of Translation: An Essay in Applied Linguistics*. London 1965.
- ČUKOVSKIJ, K.: *Vysokoje iskusstvo: O principach chudožestvennogo perevoda*. Moskva 1949. – Další vyd.: Moskva 1964; 1968; 1988.
- ETKIND, Je.: *Poezija i perevod*. Moskva – Leningrad 1963.
- FEDOROV, A.V.: *Osnovy obščej teorii perevoda: Lingvističeskij očerk*. [3. přeprac. vyd.] Moskva 1968.
- FEDOROV, A.V.: *Iskusstvo perevoda i žizn' literatury: Očerki*. Leningrad 1983.
- GENTZLER, E.: *Contemporary Translation Theories*. London – New York 1993.
- HEWSON, L. & J. MARTIN: *Redefining Translation: Variational Approach*. Routledge, London 1991.

Na záver ešte niekoľko myšlienok, ktoré vyjadrujú, aká náročná je práca lexikografov a prečo sa netreba „hnevať“ na slovník, keď v ňom niečo nenájde alebo v ňom nájdeme chybu.

1. Slovník do cieľového jazyka má robiť kvalifikovaný nositeľ jazyka.
2. Žiadny slovník nie je úplný, vždy ide o výber. Ten však nesmie byť neurčitý, kritériá výberu musia byť jasné.
3. Slovník má byť v konečnej podobe nezávislý na iných zdrojoch informácií, aj keď sa implicitne predpokladajú (ideálne je vychádzať z existujúcich opisov obidvoch jazykov).
4. Nepreložiteľnosť neexistuje, existuje len obmedzená znalosť slovníkára. Problémy sa nehádzu pod stôl, ale riešia sa dobrým príkladom a kontextom, keď sa nedajú zovšeobecniť ako význam.
5. Žiaden slovník nie je bez chýb. Slovník je umenie možného.
6. Slovu nezodpovedá slovo, ale heslu heslo s celým aparátom a vzťahmi.
7. Ekvivalent je predovšetkým sémanticko-funkčný, založený na približnej identite a úze a systémovej príslušnosti toho, čo sa porovnáva v oboch jazykoch.
8. Informácie o hesle majú vyhovieť potrebám užívateľov a povahe sledovaného jazyka, a preto môže mať heslo rôznu podobu. Je v priesečníku paradigmatických a syntagmatických vzťahov.
9. Slovník je priateľ, a nie odpudivý povýšenec či podvodník.
10. Ak je dobre spracovaný, je jeden slovník lepší než desať gramatík.²²⁶

²²⁶ Čermák, F.: *Překladová lexikografie*. In: *Manuál lexikografie*. Ed. Čermák, F./Blatná, R. Jinočany: H&H, 1995, s. 230. ISBN 80-85787-23-7.

6 POUŽITIE POČÍTAČOV V PREKLADE alebo TECHNIKA V AKCII

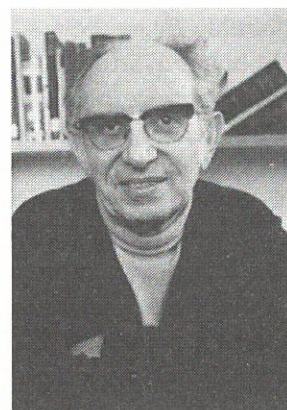
Preklad v dnešnej dobe už zďaleka nie je len jazyková operácia na povrchovej (alebo na hĺbkovej) úrovni jazyka. Preklad sa stal javom, ktorý zlučuje na jednej strane sociálne, kultúrne, politické, etické, filozofické, náboženské a iné aspekty s aspektmi lingvistickými, jazykovými, pragmatickými, realizačnými, technickými a logisitickými na strane druhej. Cieľom prekladu v dnešnej dobe nie je zameniť slovo za slovo, cieľom je poskytnúť **komplexný produkt**, ktorý vyhovuje po stránke formálnej, obsahovej, grafickej, technickej a jazykovej. Preklad je teda aj technická operácia. V tejto oblasti je nutné spomenúť aplikáciu nových technológií, ktoré si translatológia – veda o preklade – osvojila za posledných pár rokov a ktoré sú výsledkom lingvistického a prekladateľského výskumu (najmä v USA a Rusku), ktorý začal už v období studenej vojny. Nástroje automatického/strojového prekladu, nástroje na tzv. prekladateľskú pamäť, terminologické databázové nástroje atď. zohrávajú v modernom preklade významnú a nezastupiteľnú úlohu. Suma teoretických poznatkov z oblasti teórie prekladu, kulturologie národov, medzi jazykmi ktorých sa preklad realizuje, jazykových a lingvistických (morfosyntaktických, lexikálnych, štylistických a pragmatických) poznatkov v zdrojovom a cieľovom jazyku – a praktických poznatkov, ktoré súvisia s ovládaním príslušných prekladateľských technológií, sa dá považovať za ideálny model, ktorý zaručuje, že výsledný produkt – preklad – bude spĺňať všetky náležitosti. Prekladatelia, ktorí realizujú preklady v komerčnej sfére, ale aj v iných oblastiach, by mali reflektovať zmeny, ktoré sa obrovským tempom odohrávajú v technologickej oblasti spracovania textov a v oblasti podporných technologických nástrojov, ktoré môžu pri práci používať. **Mnohí prekladatelia nie sú dostatočne vybavení v oblasti technickej**, preklady odovzdávajú v neprimeranom technickom stave (niektorí ešte stále na papieri), odovzdané preklady nespĺňajú formálne kritériá na publikovateľný text, preklady je obvykle nutné z tohoto dôvodu posúvať iným odborníkom, ktorých úlohou je text opraviť a pripraviť do podoby, ktorá spĺňa vizuálne, grafické a technologické parametre na tlač alebo iné parametre. Nepoužívanie technologických nástrojov na

podporu prekladu je práve v prípade technických a odborných textov veľkým a výrazným deficitom. V implementácii technologických prostriedkov do práce prekladateľa existuje v dnešnej dobe viacero **bariér, počnúc mentálnymi a končiac praktickými**. Napríklad, pri používaní nástrojov na prekladateľskú pamäť musí prekladateľ prekonať mentálnu bariéru a prekladovú a súborovú logistiku vykonávať úplne iným spôsobom.

Pod **technickými schopnosťami prekladateľa** rozumieme najmä ovládanie nasledujúcich technológií, softvérových aplikácií a zdrojov:

1. Používanie počítača pri preklade.
2. Strojopis – písanie pomocou počítačovej klávesnice je efektívnejšie pri znalosti strojopisu.
3. Textové, grafické a tabuľkové editory – používanie editorov na editovanie textu, grafických elementov v texte, príprava prekladu do tlače, používanie editačného softvéru na pokročilej úrovni, znalosť poloautomatických a automatických funkcií editorov.
4. Internetové vyhľadávače – efektivita vyhľadávania, špeciálne vyhľadávacie metódy, znalosť zdrojov a databáz, prístup k zdrojom prekladateľských riešení, použitie internetu ako korpusu.
5. Elektronické slovníky a terminologické databázy – práca so slovníkom v počítači, práca s terminologickými nástrojmi.
6. Nástroje na automatický strojový preklad – práca so softvérovými nástrojmi na automatický strojový preklad.
7. Nástroje na počítačom podporovaný preklad (CAT) – používanie nástrojov využívajúcich technológiu prekladateľskej pamäte.
8. Organizácia pracovnej plochy monitora – ergonómia práce v softvérovom prostredí, faktory determinujúce rýchlosť a efektivitu práce s počítačom, práca s duálnym desktopom.
9. Nástroje na rozoznávanie reči – používanie pokročilých softvérových aplikácií na prepis hovoreného slova do písanej podoby.
10. Nástroje na optické rozoznávanie textu, práca s konverznými nástrojmi na jednotlivé formáty dokumentov.
11. Nástroje na manažment procesu prekladu, nástroje na kalkuláciu sumy za preklad.
12. Práca s lingvistickým softvérom, sémantickými analyzátormi, korpusovými nástrojmi.

Tieto a mnohé iné faktory nás vedú k úvahe, že úloha technológií v preklade je v dnešnej dobe nenahraditeľná. Radi by sme sa preto pozreli na základné zručnosti a tematické okruhy, ktoré súvisia s prácou prekladateľa a odľahčeným, a priblížili ich základné princípy. Zoznam uvedených technologických zručností nemožno považovať za vyčerpávajúci.

Yehoshua Bar-Hillel

Dejiny strojového a počítačom podporovaného prekladu sú v porovnaní s dejinami prekladu pomerne mladé – počiatky tejto vednej disciplíny siahajú do 40-tych rokov dvadsiateho storočia. Pod **strojovým prekladom** rozumieme samostatný počítačom realizovaný preklad originálneho textu do cieľového textu bez pomoci alebo zásahov človeka. Pod **počítačom podporovaným prekladom** rozumieme preklad realizovaný človekom – prekladateľom – za pomoci počítačového softvéru, typicky softvéru na prekladateľskú pamäť alebo iného prekladateľského softvéru. Počítačom podporovaný a strojový preklad sú **zložité operácie**, pretože okrem základných prekladateľských postupov a teórií sa v ňom aplikujú postupy programátorské, aplikačné roviny teoretickej lingvistiky (parsing, tagging, syntéza atď.), spracovávanie prirodzených jazykov, počítačová sémantika, umelá inteligencia, automatická indexácia a sumarizácia textu, sémantická analýza textu, extrakcia informácií z textu, rozoznávanie reči, syntéza reči, používanie slovníkov a slovníková lingvistika, používanie korpusov, tvorba bilingválnych a multilingválnych paralelných korpusov, terminologická extrakcia atď. Z časového hľadiska sa počítačom podporovaný preklad a strojový preklad začal rozvíjať v 40-tych rokoch 20. storočia. S príchodom prvých mechanických počítačových nástrojov, ktoré prezentovali Andrew Booth a Warren Weaver, sa začali do popredia dostávať nástroje na mechanický preklad – mechanické slovníky a prekladacie nástroje. Reálna éra strojového a počítačom podporovaného prekladu bola však spojená až s menom **Yehoshua Bar-Hillel**, ktorý na americkom Massachusetts Institute of Technology (MIT) oficiálne založil výskum v tejto oblasti.

V júni 1952 sa na túto tému na MIT zvolala prvá vedecká konferencia, na ktorej sa zúčastnili mnohí vedci aktívni v tejto oblasti. V roku 1954 došlo k prelomovej verejnej ukážke práce takéhoto systému – z ruštiny sa do angličtiny preložilo 49 viet, ktoré mali veľmi obmedzenú slovnú zásobu a len 6 gramatických pravidiel. Ukážka mala veľký význam pri spustení výskumu v tejto oblasti nielen v USA, ale aj v Rusku. Došlo tiež ku kreácii vedeckého časopisu „Mechanical Translation“ zaoberajúceho sa strojovým prekladom. Obdobie rokov 1956 až 1966 sa označuje ako obdobie veľkých nádejí. Problémom strojového prekladu bolo, že zo strany tradičných lingvistov mal pomerne malú výskumnú podporu. Výskum v tomto období, ale aj neskôr, sa polarizoval na dve základné výskumné oblasti – empirický, teda praktický výskum s častou aplikáciou štatistických metód a teoretický výskum. V (1) **empirickom prístupe** sa často aplikovala priama metóda prekladu. Preklad pomocou počítača sa chápal ako náhrada slova za slovo alebo konštrukcie za konštrukciu bez hĺbkovej analýzy viet a ich významu. Na druhej strane, v (2) **teoretickom prístupe** k počítačovému prekladu sa presadzovala teoretická analýza prekladaných viet a ich významu, akési pochopenie vety počítačom. Výsledkom týchto dvoch prístupov bola tvorba dvoch základných typov programov, ktoré poznáme aj dnes – **automatické prekladacie programy** a **asistenčné programy**. V tomto období prebiehali mnohé iné výskumné úlohy, medzi ktorými vynikal aj výskum vo vtedajšom Sovietskom zväze, (D.Y. Panov), v ktorom sa podarilo vyvinúť vysoko pokročilý prekladací nástroj realizujúci analýzu textu na fonematickej, morfematickej, povrchovej syntaktickej, hĺbkovej syntaktickej a sémantickej rovine. Zaujímavou výskumnou oblasťou bolo zavádzanie tzv. **interlingvy** – t. j. medzijazyka, ktorému počítač rozumie. Do tohoto medzijazyka počítač preložil zdrojový text, zinterpretoval jeho význam a na základe pravidiel, ktoré sú mu známe, vygeneroval vetu v cieľovom texte (Archaimbault a Léon, 1997). Z pochopiteľných dôvodov sa výskum v tomto období koncentroval na ruštinu a angličtinu.

Výskum však ani v jednej z uvedených oblastí nedosahoval potrebné výsledky, čo prinieslo oprávnené sklamanie. V roku 1966 už spomínaný otec strojového prekladu Yehoshua Bar-Hillel prišiel k veľmi realistickému záveru – strojový preklad nie je možný vďaka neprekonateľnej sémantickej bariére, ktorú počítač nie je schopný realizovať a pochopiť, čím je znemožnený celý proces automatického

prekladu. Publikovaním známej správy poradného výboru ALPAC (Automatic Language Processing Advisory Committee) v roku 1966 došlo ku konštatácii, že strojový preklad nie je možný. Na demonštráciu tejto skutočnosti použil Hillel veľmi jednoduchú vetu *The box was in the pen*. Počítač podľa neho nie je schopný rozoznať a posúdiť homonymickú charakteristiku slova *pen* a mimojazykovú realitu, ktorá podmieňuje jeho význam v rôznych kontextoch, a vetu preložiť správne. Po období rozmachu nastalo obdobie ticha. Roky 1967 až 1976 sa charakterizujú ako roky **aplikačného výskumu**. Ťažisko výskumu sa presunulo z USA do iných krajín, najmä do Európy, Kanady a Japonska. Výskum sa tiež značne skomercializoval. Obdobie od roku 1976 až po prítomnosť je možné charakterizovať ako obdobie **komerčného boomu** strojového a počítačom podporovaného prekladu. Americké letectvo začalo používať rusko-anglický prekladový systém v roku 1970. Komisia Európskych spoločenstiev začala používať anglicko-francúzsky automatický prekladový systém v roku 1976, po ktorom nasledovali aj iné jazyky Únie. Nasledovali politické a komerčné organizácie ako NATO, General Motors, Xerox atď. Komerčné systémy sa objavovali aj v leteckej doprave, matematike, predpovedi počasia a iných kontextovo oklieštených oblastiach. Do tohoto obdobia sa tiež datuje príchod systému Systran, najznámejšieho a pravdepodobne najkvalitnejšieho automatického prekladacieho nástroja. Moderná doba sa v oblasti počítačom podporovaného prekladu a strojového prekladu charakterizuje najmä vývojom princípu pracovného stola prekladateľa („workbench“), teda integrovaných prekladateľských softvérových nástrojov a automatickým nástrojom na preklad. Pozornosť sa tiež venuje textovým editorom, technológiám na rozoznávanie reči a písaných znakov, počítačovým slovníkom a terminologickým databázam, programom na prekladateľskú pamäť atď.

Práca so slovníkom je pre prekladateľa jednou z hlavných a základných operácií. Slovníky sa používali už od 7. storočia pred n.l. v Ninive vo forme hlinených tabulí. Po slovníku z Ninive bol historicky ďalším najznámejším latinský slovník od Veria Flaca, ktorý bol napísaný medzi 3. a 2. storočím pred n.l. Slovníky z 5. stor. n.l. sú slovníky sanskritové a polyglotické. Už v tomto čase sa písali slovníky o botanike, astronómii a medicíne. Je zaujímavé, že napríklad Gréci tradičnú podobu slovníka nepoznali, používali len zoznam neznámych alebo zvláštnych

slov. Potreba vzniku bilingválnych slovníkov vznikla až s príchodom hromadného pohybu národov a s rozvojom obchodovania. Jeden takýto slovník je napríklad slovník talianskeho mnícha Ambrogia Calpena z roku 1502, ktorý bol neskôr rozšírený o francúzske a španielske znenie. V dnešnej dobe sa so slovníkmi (monolingválnymi alebo bilingválnymi) stretávame na každom kroku. Medzi **základné typy slovníkov** patria slovníky monolingválne (vysvetľovacie/výkladové), bilingválne (prekladové), tezurické (organizácia slovnej zásoby synonymicky alebo podľa tém), piktorálne (obrázkové), frekvenčné, slovníky skratiek, synonymické, fonetické, ortografické, etymologické, slovníky regionálnej lingvistiky, špecializované slovníky (medicína, právo atď.). **Slovníkové heslo** obsahuje základné informácie o slove, jeho gramatické kategórie, príklady použitia, výslovnosť, frekvenciu použitia, preklad do iného jazyka a iné informácie. V modernej dobe s nástupom počítačov prišli na trh **elektronické verzie** uvedených typov slovníkov, alebo samostatné elektronické slovníky, ktoré nemajú tlačенú podobu. Elektronický slovník (počítačový slovník, digitálny slovník, PC-slovník) predstavuje novú generáciu slovníkov, pri ktorých **odpadá zdĺhavé vyhľadávanie hesla**. Do knižného slovníka je dopisovanie vlastných hesiel nepohodlné a rozsahom obmedzené. Do elektronického slovníka sa dá pohodlne dopisovať a slovník nové heslo hneď zaradi podľa abecedy. Do slovníka s rozsahom napr. 30 tisíc hesiel možno dopísať hoci aj 50 tisíc vlastných hesiel. Počítačové slovníky nie sú však svojou funkčnosťou ničím prevratným, ponúkajú používateľovi klasické slovníkové prostredie a služby, výrazný rozdiel je však možné badať v **rýchlosti**, akou tieto služby pomocou počítača ponúkajú. Kým vyhľadanie hesla v klasickom viacväzbovom slovníku trvá niekoľko desiatok sekúnd, vyhľadanie hesla v počítačovom slovníku trvá len niekoľko sekúnd. Pri práci prekladateľa je práve tento parameter rozhodujúci. V nasledujúcej tabuľke sme sumarizovali základné rozdiely medzi knižným a počítačovými slovníkmi.

slovníky	knižné	počítačové
výhody	<ul style="list-style-type: none"> slovník je „majetok“ a obvykle pomerne veľká finančná investícia komplexné informácie v slovníkovom hesle (napr. Oxford Dictionary), tendencia maximalizácie referenčný, tradičný a autoritatívny zdroj slovníkových informácií 	<ul style="list-style-type: none"> rýchle vyhľadávanie veľké množstvo slovníkových hesiel nulová váha a veľkosť slovníka integrácia nahovorenej výslovnosti slov integrácia iných študijných a obrazových materiálov aktualizácia databáz hypertextové odkazy v rámci slovnej zásoby integrácia do pracovnej plochy prekladateľa
nevýhody	<ul style="list-style-type: none"> veľkosť a váha pomalé vyhľadávanie a sledovanie krížových odkazov nemožnosť aktualizácie obsahu „zastaralosť“ obsahu 	<ul style="list-style-type: none"> na používanie je potrebný počítač zlý dizajn niektorých slovníkov obmedzené informácie v slovníkovom hesle chybný a nekredibilný obsah obmedzené používanie príkladov

Z terminologického hľadiska je pri práci prekladateľa významné najmä používanie vlastných **terminologických databáz**. Takéto databázy sa obvykle vytvárajú v tabuľkových procesoroch, kde má prekladateľ možnosť okrem identifikácie základných parametrov termínu (vrátane jeho preloženej verzie) možnosť zadávať aj iné polia. Práca s terminológiou je však jednoduchšia pri použití špecializovaného softvéru, ktorý priamo slúži na tvorbu terminologického slovníka. Takýto softvér umožňuje vytvoriť kompletnú štruktúru slovníkového hesla, do ktorej si môže prekladateľ pridávať neobmedzené množstvo položiek. Takto vytvorené heslo potom obsahuje komplexné informácie vrátane obrázkov, výslovnosti, príkladov použitia, frekvencie, kolokácií atď.

Okrem slovníka je jedným z najzákladnejších nástrojov pri práci prekladateľa **textový editor**. Textový editor možno považovať za praktický nástroj na rýchlu a pohodlnú realizáciu textu akéhokoľvek charakteru, vrátane preloženého textu. Textový editor je novodobý písací stroj. Počiatky vývoja textových editorov možno asociovať s príchodom kartových a dierovacích strojov, ktoré sa používali na záznam textu na kartové štítky. Takéto štítky sa potom čítali pomocou čítacieho zariadenia. Prvé textové editory boli založené na princípe editácie textu v jednom riadku a nie na obrazovke v okne. Obsahovali len veľmi jednoduché textové príkazy, pomocou ktorých bolo možné realizovať základné

operácie ako tlač alebo pohyb kurzora. Princíp práce s takýmito editorami bol veľmi príbuzný práci na písacom stroji (klávesa Enter na počítačovej klávesnici je pozostatkom z písacieho stroja). Po príchode terminálov so zobrazovacími jednotkami nastal boom textových editorov založených na princípe zobrazovania textu na obrazovke. Jeden z prvých takýchto editorov bol editor O26, ktorý bolo možné prevádzkovať na počítači CDC 6000. Program zostavili v roku 1967 Greg Mansfield a David Cahlander. Ďalším z editorov bol editor vi, ktorý bol zostavený v roku 1976 na báze programovacieho jazyka Unix a v rámci ktorého bolo možné používať aj textový aj grafický mód. S programom sa pracovalo na termináli ADM3A. Moderné textové editory prešli za posledné desaťročia významnými zmenami najmä v oblasti práce s textom. Text je v moderných editoroch, ktoré prišli na trh začiatkom 90 rokov, výrazne vizualizovaný. Vizualizovaná je aj jeho editácia a formátovacie funkcie. Veľkými zmenami prechádza tiež používateľské rozhranie textových editorov, ktoré je v momentálnej dobe (počnúc nástupom Microsoft Office 2007) zamerané na čo najefektívnejšie a najrýchlejšie realizovanie formátovania a písania textu.

Jednou zo zručností prekladateľa je aj **práca s grafickými súbormi**, schémami, nákresemi, tabuľkami alebo inými grafickými elementmi, ktoré môže obsahovať prekladaný text. Prekladateľ má v konkurenčnom prostredí výhodu, ak je schopný odovzdať kompletný produkt – preložený text – vrátane jeho grafickej úpravy a zalomenia, čo zvyšuje pridanú hodnotu ponúkaných služieb. S príchodom prvých osobných počítačov na začiatku 80. rokov bola počítačová grafika pre bežných používateľov značne nedostupná, pretože išlo o oblasť natoľko finančne náročnú, že si ju mohli dovoliť len bohaté grafické štúdiá. Postupne však začala grafika do počítačového priemyslu prenikať stále výraznejšie. Grafické editory sa stali elementárnou súčasťou procesu tvorby dokumentov a internetových stránok. Grafické elementy sa môžu v počítači realizovať, vytvárať alebo zobrazovať prostredníctvom dvoch základných formátov, resp. typov zobrazení. **Rastrový formát – tzv. bitmap** – takýto obrázok sa skladá z veľkého počtu jednotlivých bodov, tzv. pixelov, z ktorých každý má svoju farbu a postavenie v mriežke bodov. Body sú zoradené husto vedľa seba a pri globálnom pohľade vytvárajú celkový obraz. Podľa počtu možných farieb každého bodu sa rastrové formáty delia na monochromatické (jendofarebné), formáty v stupnici šedi a formáty farebné. Rastrová

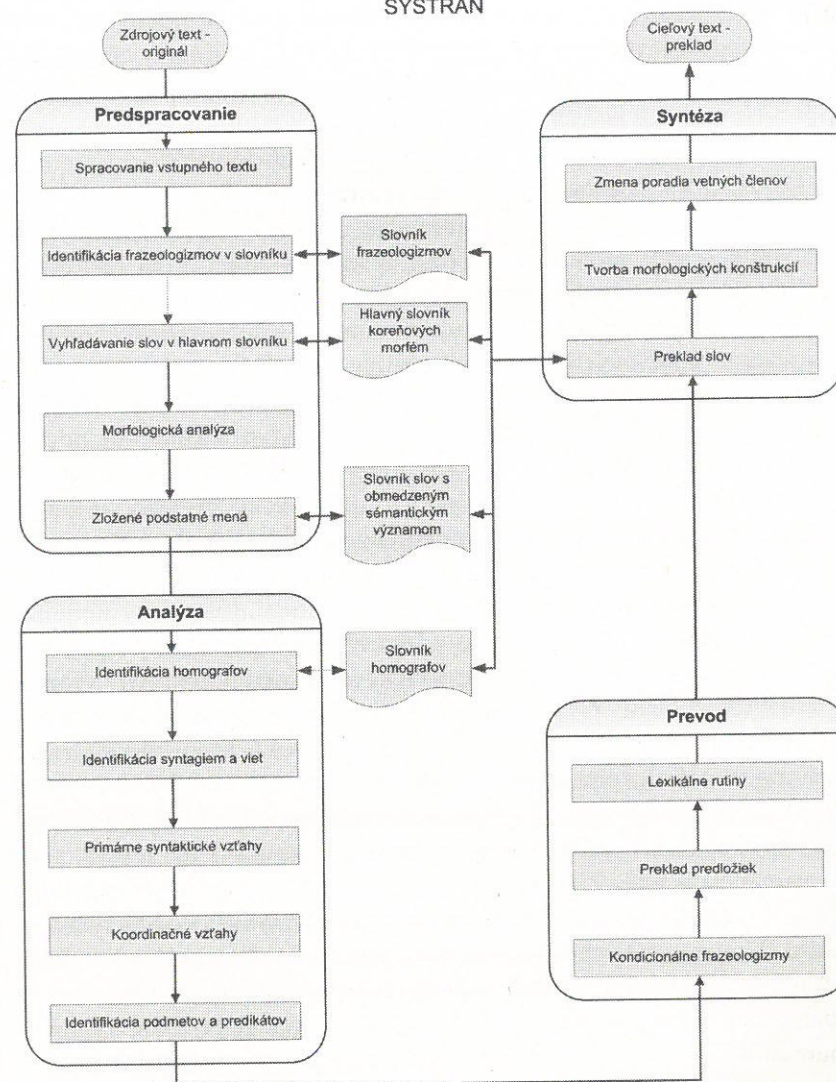
grafika je ideálna na zobrazovanie fotografií a fotorealistických obrazov. Príkladom rastrovej grafiky sú akékoľvek fotografie z digitálneho fotoaparátu, fotografie na internetových stránkach, niektoré typy clipartu atď. Bitmapová grafika má však aj zopár nevýhod: v porovnaní s vektorovou grafikou je obvykle objemnejšia z hľadiska veľkosti súborov, je ťažšie editovateľná, pretože nie je objektová a pri zobrazovaní hrán dochádza k ich „zubateniu“, ak nie sú realizované v zodpovedajúcej kvalite. Artefakt „zubatenia“ je nežiaduci najmä pri úprave textu, pretože v bitmapovom formáte dochádza niekedy až k nečitateľnosti písmen. **Krivkový formát – tzv. vektor** – aj kvôli uvedeným limitáciám bitmapového formátu bol v počítačovej grafike zavedený druhý, alternatívny formát – vektorová grafika (curve graphics). Vektorová grafika je v porovnaní s bitmapovou grafikou typicky menšia, jednoducho editovateľná, objektová a ostrá. Tento typ grafiky je vhodný na vykresľovanie nákresov, schém, log, nápisov, písma, čiar geometrických tvarov atď., formát však nie je vhodný na zobrazovanie fotografií. Vektorová grafika sa neskladá z obrovského množstva bodov, ako tomu bolo u bitmapovej grafiky, skladá sa z objektov, ktoré sú plne editovateľné. Objekty sú obvykle zoskupené do vrstiev a skupín a môžu sa navzájom prekrývať. Jednotlivé objekty je možné ľubovoľne rotovať, zmenšovať a zväčšovať, meniť ich kontúry alebo atribúty, farbu, výplň, prekrytie, priehľadnosť, tieň atď. Text vo vektorovom formáte je obvykle možné veľmi jednoducho editovať alebo prepísať. Prekladateľ teda nemusí text „gumovať“ vo fotografii (v prípade bitmapového formátu), ale jednoducho ho prepíše. Obidva uvedené typy grafiky sa hodia na zobrazovanie istých typov informácií, v praxi dochádza k ich vzájomnej kombinácii. Zručný prekladateľ by mal byť schopný pomocou štandardných grafických editorov preložiť text, ktorý je súčasťou vektorovej, ale aj bitmapovej grafiky.

S príchodom prvých počítačov vzniklo úsilie použiť ich na realizáciu **automatickej činnosti**, ktorej podstatou by bolo pochopenie a interpretovanie originálu a tvorbu prekladu. Tieto činnosti boli a sú doménou ľudských bytostí – prekladateľov – a je dodnes otáznou, či a do akej miery ich môže plnohodnotne realizovať počítač. Program **Systran**, ktorý sa považuje za najlepší automatický strojový prekladač na svete, začal vyvíjať Peter Toma v roku 1968. Systran je zároveň jedna z najstarších firiem, ktoré vyvíjajú automatické prekladové nástroje. Spoločnosť Systran realizovala mnoho projektov pre americké Ministerstvo

obrany a Európsku komisiu. Systran v dnešnej dobe poskytuje automatickú prekladovú technológiu pre servre Yahoo!, AltaVista (Babel Fish) a pre väčšinu jazykových kombinácií v jazykových nástrojoch Google. Komerčné verzie Systran bežia pod operačnými systémami Microsoft Windows (aj Windows Mobile), Linux a Solaris. Program Systran má svoje korene v iniciatíve na tvorbu automatických prekladačov v meste Georgetown (USA) a bol jedným zo systémov, ktoré prežili redukciu finančných zdrojov ako následok publikovania správy výboru ALPAC. Firma Systran mala svoje sídlo v meste La Jolla v americkej Kalifornii a zaoberala sa automatickým prekladom z ruštiny do angličtiny a naopak počas studenej vojny. V roku 1986 bola firma Systran predaná francúzskej rodine Gachotovcov, pričom dnes je z nej akciová spoločnosť, s jej akciami je možné obchodovať na parížskej burze. Systran dokáže v dnešnej dobe pracovať s nasledujúcimi jazykmi: ruština, angličtina, arabčina, čínština, dánčina, holandsčina, francúzština, gréčtina, hindština, taliančina, japončina, kórejščina, nórčina, srbochorvátčina, španielčina, peržština, poľština, ukrajinčina, urdu. Medzi týmito jazykmi dokáže program realizovať obojsmerný preklad. Je pozoruhodné, že program dokáže pracovať a prekladať medzi analytickými a syntetickými jazykmi. Prijateľné výsledky v oblasti automatického prekladu by sme logicky očakávali najmä pri preklade v rámci týchto dvoch hlavných skupín (napr. preklad medzi angličtinou a nemčinou), no program si veľmi dobre poradí aj s prekladom medzi napr. angličtinou a poľštinou, ktoré pochádzajú z dvoch odlišných jazykových skupín (germánske a slovanské, analytické a syntetické). Dôvod, prečo Systran pomerne dobre zvláda aj takýto typ prekladu, je jeho pokročilé spracovávanie textov, ktoré sa neodohráva len na povrchovej úrovni jazyka (surface level), ale aspiruje aj zasahovať do hĺbkovej, významovej úrovne (deep level). Pri takomto type analýzy dochádza najprv k primárnemu parsingu zdrojového textu, identifikácii slovných druhov, slovosledu a pod., potom k analýze hĺbkovej roviny jazyka, následne k samotnému prevodu alebo prekladu analyzovaných jednotiek a na záver ku generovaniu výsledného jazykového kódu na základe pravidiel cieľového jazyka.

Na uvedenej schéme vidíme znázornenie práce programu Systran. Program automaticky realizuje primárnu analýzu textu, identifikáciu frazeologizmov a výrazov s obmedzeným sémantickým významom, parsing, samotný medzijazykový prevod a syntézu v cieľovom jazyku.

Schéma fungovania programu SYSTRAN

Výsledkom sú vetné konštrukcie, ktoré sú pomerne akceptovateľné, hoci nie úplne dokonalé. Systran tiež funguje ako samostatná počítačová aplikácia, ktorá prekladá dokumenty vo formátoch Microsoft Word, PowerPoint, Excel a Outlook. Poskytuje tiež priamy prístup do slovníkovej databázy na vyhľadanie vhodných termínov alebo výrazov.

Kvalitu prekladu tiež zlepšuje možnosť tvorby vlastných slovníkových databáz. Systran pri preklade v uvedených formátoch úplne zachováva formátovanie dokumentu. Program tiež obsahuje slovník alternatívnych riešení, ktorý umožňuje výber iného alternatívneho riešenia konkrétnych výrazov než ten, ktorý automaticky ponúkol program – takto je možné manuálnym editovaním preložený text dotvoriť.

Druhým a v dnešnej dobe vďaka popularite služby Google asi najpoužívanejším nástrojom na automatický preklad je nástroj **Google Translate**. Podobne ako pri nástroji Systran, aj spoločnosť Google je na informácie o princípe fungovania jej nástroja pomerne skúpa. Dozvedáme sa len, že nástroj funguje nie na základe teoretickej analýzy a aplikácie jazykových pravidiel, ale na základe štatistickej analýzy paralelných textov. Pomocou štatistickej analýzy sa z miliárd slov v paralelných ale aj monolingválnych textoch identifikuje prekladový model medzi jednotlivými jazykmi, ktorý sa používa na preklad nových textov. Je zrejmé, že nástroje na automatický preklad sú veľmi progresívne a pokročilé, no v momentálnej podobe zatiaľ nie sú schopné naplno nahradiť rolu prekladateľa, pretože takéto nástroje nie sú schopné abstrahovať sociokultúrny kontext textu, historický kontext, alúzie, metafory, dopad textu na zdrojového a cieľového čitateľa, lingvistické, štylistické, a najmä sémantické súvislosti použitých výrazov a slovných spojení. Programy preto nachádzajú svoje opodstatnenie pri preklade akýchkoľvek prvoplánových textov, ktoré nie sú založené na metaforickosti alebo vzájomnej hre významov. Medzi takéto texty patria texty administratívnej, technickej, vedeckej a publicistickej povahy. Programy nie sú vhodné na preklad umeleckých textov, básní, románov a pod. Z praktického hľadiska však vyhovujú bežnému používateľovi jazyka na rýchle pochopenie významu cudzojazyčného textu. Pomocou takýchto programov je bez väčších problémov vďaka ich integrácii do užívateľského prostredia počítača realizovať preklad obchodnej korešpondencie, internetových stránok alebo jednoduchých manuálov. V slovenskom podnikateľskom prostredí sa takéto programy používajú aj na primárnu komunikáciu s klientmi zo zahraničia v prípade neznalosti jazyka.

Okrem uvedených programov môže prekladateľ používať aj programy na počítačom podporovaný preklad (CAT). Tento typ nástrojov historicky vznikol ako reakcia na neúspechy práce s **nástrojmi na automatický preklad**. Filozofia použitia nástrojov na asistovaný pre-

klad je teda opačná – program neslúži na to, aby prebal prácu prekladateľa a realizoval preklad namiesto neho, naopak, programy CAT akceptujú prácu prekladateľa do plnej miery a snažia sa mu v nej pomôcť a urýchliť ju, majú teda asistenčnú funkciu. Nástroje CAT sú určené na pomoc prekladateľom. Pri práci sa vychádza zo základného predpokladu, že prekladateľ neprekladá slová, ale vety alebo polovetné konštrukcie. Jednotka, s ktorou pracujú takéto programy, je preto väčšia ako slovo. Preklad jednotlivých slov vo vete je z hľadiska teórie prekladu jeden z najhorších variantov, pre ktoré sa môže prekladateľ rozhodnúť – prekladateľova úloha spočíva vo vyjadrení myšlienky originálnej vety jazykovými štruktúrami, ktoré sú analogické s originálom, no zároveň vlastné pre cieľový jazyk. Význam sa naplno odohráva a realizuje na vetnej alebo nadvetnej úrovni. Programy na počítačom podporovaný preklad (CAT) sú zamerané z primárneho hľadiska na podporu procesov, ktoré prekladateľ realizuje počas prekladateľskej činnosti – teda na preklad väčších prekladateľských jednotiek – alebo **segmentov**. Pri preklade obvyčajne nedochádza k prevodu jednotlivých slovných alebo lexikálnych jednotiek, práve naopak, z hľadiska teórie prekladu sa ako najefektívnejší javí komunikáčny preklad, ktorého cieľom je preložiť väčšie celky ako slová alebo slovné konštrukcie. Je teda zaujímavé zamyslieť sa nad otázkou, čo je možné považovať za segment, ktorý prekladateľ prekladá počas štandardnej prekladateľskej činnosti. **Tvorcovia programov na prekladateľskú pamäť za takéto segment obvykle považujú vetu**. Veta sa stala jednotkou prekladu takmer vo všetkých nástrojoch na prekladateľskú pamäť, pričom došlo k tvorbe pomerne zložitých analytických algoritmov, ktoré zo zdrojového textu extrahujú segmenty vo veľkosti viet alebo polovetných/nadvetných konštrukcií. Vynikajúcim príkladom použitia tejto technológie je program Trados, ktorý ukázkovo realizuje segmentáciu originálneho textu a prekladateľovi ponúka na preklad z hľadiska dĺžky segmentu riešenia, ktoré by si pravdepodobne sám vybral, keby preklad realizoval bez použitia takéhoto programu. Hovorí sa, že veta je najmenšia a zároveň najväčšia jednotka, ktorú vie prekladateľ jednorázovo pri preklade zvládnuť. A skutočne, zo syntaktického a sémantického hľadiska sa veta chápe ako ucelený formálny, štruktúrny a sémantický celok, ktorého význam je možné interpretovať na povrchovej úrovni (S-level) a v mnohých prípadoch aj bez znalosti kontextu a situačného kontextu. Veta sa preto

logicky stala jednotkou analýzy aj pre programy na prekladateľskú pamäť. Prekladatelia obyčajne nie sú schopní preložiť na jeden „pokús“ úsek, ktorý by prevyšoval logickú a formálnu dĺžku jednej vety. Filozofia vety ako základnej analytickej jednotky v preklade sa aplikovala do mnohých (lepšie povedané, do všetkých) moderných softvérových nástrojov na prekladateľskú pamäť (Trados, Dejavu, Meta-texis, atď.). Databázy prekladateľskej pamäte, ktoré vznikajú pri práci s takýmito programami, sú založené na paralelných súboroch viet v zdrojovom a cieľovom jazyku, ktoré by sme mohli nazvať „vetníky“ (analogicky zo slova „slovník“, kde je princípom paralelný súbor slov). Veta je teda chápaná ako najmenšia a zároveň najväčšia prekladateľská jednotka, ktorú dokáže prekladateľ efektívne zvládnuť. Vety však v klasickom texte (vrátane tohto textu) nie sú zobrazené spôsobom, ktorý je ideálny pre prekladateľa. Text v štandardnom formáte je ideálny na čítanie, publikovanie atď., ale nie na prekladanie. Vety sú obvykle zoskupené do odstavcov a niekedy prekladateľovi trvá aj niekoľko sekúnd, pokiaľ vizuálne „nájde“ v texte ďalšiu vetu, ktorej sa má venovať. V tejto oblasti vidíme prvý veľký prínos nástrojov CAT pri práci prekladateľa. **Nástroje CAT zobrazujú text spôsobom, ktorý umožňuje prekladateľovi jednoducho identifikovať začiatok vety.** Okrem toho má prekladateľ k dispozícii **na jednom mieste v dokumente aj originál, aj preklad.** Odpadá teda nutnosť očami sledovať dva paralelné texty (či už v počítači, alebo v počítači a na papieri), pretože obidva texty sú fyzicky zlúčené do jedného dokumentu, s ktorým prekladateľ pracuje. Takto prezentované segmenty je možné prekladať bez väčšej námahy, resp. s vyššou efektívnosťou, a jednoducho vizuálne porovnávať originálnu vetu s preloženou vetou. Podľa našich meraní a výskumov je pri preklade textu rozdiel v rýchlosti prekladania medzi klasickým prekladom (originál vytlačený na papieri, preklad písaný do počítača) a prekladom pomocou nástroja CAT (originál a preklad nad sebou v jednom súbore v počítači) až 25%. **Originál a preklad** sú v nástrojoch CAT prezentované ako jedna jednotka, hovoríme, že prekladateľ pracuje s **prekladateľskou jednotkou** (translation unit, TU). Nástroje CAT pracujú a fungujú na ďalšom predpoklade, ktorý je veľmi výrazný a častý v prekladateľskej praxi. Pri preklade technických dokumentov, právnych textov, manuálov, návodov, zmlúv a akýchkoľvek podobných dokumentov dochádza k javu, že **časti viet, alebo v istých prípadoch aj celé vety/odstav-**

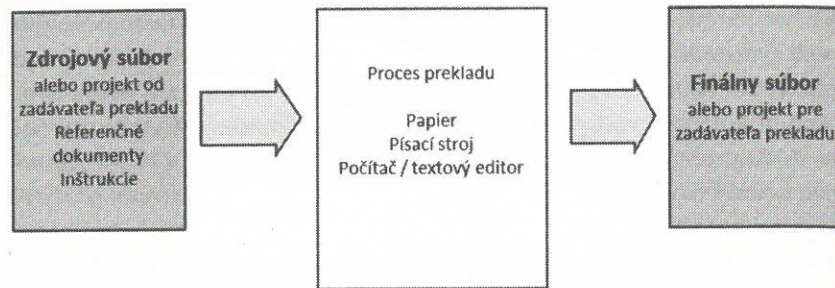
ce, sa často opakujú. Napríklad, prekladateľ preloží zmluvu, o mesiac ide prekladať druhú zmluvu, pričom niektoré časti týchto dvoch zmlúv sú podobné alebo dokonca zhodné. V prekladateľovej mysli vzniká typický jav dejavu – „takýto text som už niekedy prekladal“. Bez pomoci nástrojov CAT je prekladateľ odkázaný na zdĺhavé hľadanie súboru alebo dokumentu, ktorý sa zhoduje s aktuálne prekladávaným dokumentom, na identifikáciu strany a odstavca, v ktorom sa podobná formulácia nachádza. V istých prípadoch prekladateľ hľadá svoje minulé riešenia aj v prekladoch vytlačených na papieri. Operácia je časovo náročná a niekedy je jednoduchšie takýto segment textu preložiť nanovo, čo však na druhej strane môže spôsobovať problémy s inkonzistenciou výrazových prostriedkov v texte. Nástroje CAT však problém dejavu riešia veľmi efektívne a rýchlo. **Nástroje CAT obsahujú po dlhodobom používaní obrovskú databázu paralelných textov (pri intenzívnej práci pomocou CAT majú databázy aj 100 000 viet), ktoré prekladateľ v minulosti prekladal, a v prípade, že niektorá z viet v aktuálne prekladanom texte sa čiastočne alebo úplne zhoduje s niektorou z viet z minulosti/databázy, veta z minulosti je prekladateľovi ponúknutá na použitie v aktuálnom texte.** Teda, pri práci s nástrojmi CAT sa pri každej novej vete na preklad prehľadá databáza minulých už preložených viet (prekladateľských jednotiek) a ak sa niektorá zhoduje s aktuálnou vetou, prekladateľ ju môže použiť. Výhody tejto funkcie nástrojov na prekladateľskú pamäť nie je nutné zdôrazňovať – prekladateľ šetrí čas pri vyhľadávaní svojich prekladateľských riešení, vety z minulosti sa vkladajú do aktuálne prekladaného segmentu automaticky bez toho, aby ich prekladateľ musel písať, v texte sa zachováva konzistencia. Prekladateľ však pri riešení konkrétnych prekladateľských problémov v texte nemusí (a nechce) za každú cenu brať vetu ako základnú jednotku analýzy. V mnohých prípadoch sa stáva, že prekladateľ zamietne navrhovaný preklad, pričom v prekladateľskej pamäti siaha po jednotke, ktorá je obvykle menšia ako veta – slovo, resp. termín. Tento proces je však do značnej miery obtiažny a zdĺhavý – obvykle je nutné aktivovať databázu prekladateľskej pamäte a pomocou funkcie **konkordančného vyhľadávania** v nej vyhľadať termín, o ktorý má prekladateľ záujem. Niektoré programy CAT dokážu prekladateľovi do aktuálne prekladanej vety **automaticky vložiť termíny z terminologických databáz,** ktoré má prekladateľ vytvorené. Prekladateľovi teda odpadá zdĺhavé

vyhľadávanie termínov v zošitoch alebo na papieri – ak je v aktuálnej vete použitý ktorýkoľvek termín z databázy, program ho automaticky vloží do vety presne na to miesto, kde sa má termín vo vete nachádzať. Z hľadiska jednotlivých typov programov na počítačom podporovaný preklad sú popri už spomínaných programoch na prekladateľskú pamäť k dispozícii aj programy slúžiace ako samostatné terminologické databázy, či už vo forme jednoduchej (obvykle obyčajný súbor vo formáte Microsoft Excel, QuattroPro a pod.) alebo zložitejšej (programy určené výlučne na záznam terminologických jednotiek, ktoré obsahujú detailnú kategorizáciu zaznamenávaných termínov). Takýto typ programov poskytuje prekladateľovi vynikajúcu oporu pri preklade terminologicky náročných textov. Moderné softvérové nástroje obsahujú bohaté tematické databázy zoskupené napríklad podľa vedných oborov (Millenium) alebo abecedne. Vyhľadávanie v takýchto softvérových terminologických databázach je pomerne jednoduché. Databáza obsahuje jazykové páry terminologických jednotiek, v ktorých je možné vyhľadávať buď priamo alebo s použitím logických operátorov a tzv. „wildcards“. Efektívnosť obidvoch základných typov softvérových nástrojov na počítačom podporovaný preklad (programov na prekladateľskú pamäť a terminologických databáz) je závislá okrem zručnosti prekladateľa v používaní takýchto nástrojov aj od technických možností, ktoré má prekladateľ k dispozícii. Obidva typy programov sú samy o sebe efektívne (programy na prekladateľskú pamäť urýchľujú prácu prekladateľa približne o 30-40%), ich vzájomné prepojenie je však zriedkavé. Napriek tomu však existujú programy a softvérové riešenia, ktoré takúto synergiu umožňujú. Vynikajúcim príkladom je program Trados, ktorý slúži ako program pracujúci s **vetnou databázou** (prekladateľskou pamäťou) a zároveň ako program obsluhujúci **terminologickú databázu**. Práca s týmito dvoma typmi databáz je automatizovaná – prekladateľ pri otvorení nového nepreloženého segmentu textu dostáva k dispozícii nielen svoje prekladateľské riešenia z prekladateľskej pamäte, ale priamo do textu prekladu sa mu vložia jazykové páry výrazov z terminologickej databázy. Nemusí vyhľadávať vo svojich minulých prekladoch svoje minulé prekladateľské riešenia, a zároveň, nemusí manuálne vyhľadávať termíny v terminologických databázach. Počítač je efektívne schopný realizovať tieto dve základné operácie namiesto prekladateľa, ktorého jedinou úlohou je „poskladať“ preloženú vetu z ponúknu-

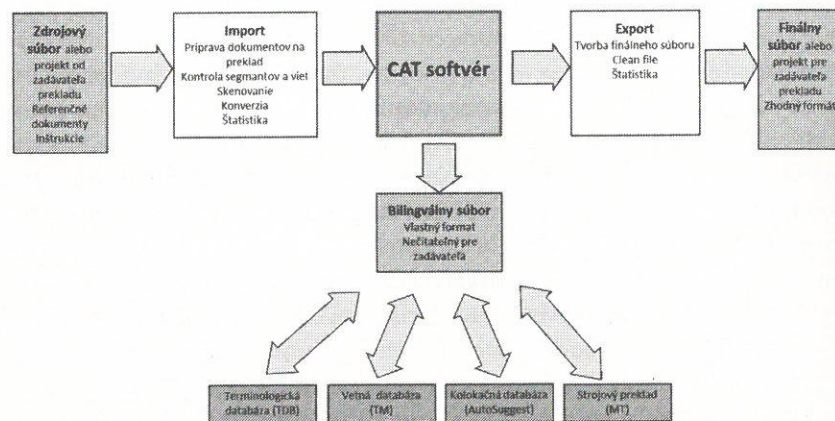
tých segmentov, častí segmentov a termínov. Integrácia terminologických jednotiek priamo do preloženého textu v textovom editore je výrazným krokom vpred pri zrýchľovaní a zefektívňovaní práce prekladateľa. Úspešnosť použitia tejto metódy je samozrejme podmienená dostupnosťou kvalitných a použiteľných terminologických databáz, ktoré je uvedený softvérový nástroj schopný importovať. Moderné databázové programy dokážu okrem samotného termínu evidovať aj jeho preklad, rod, číslo, gramatické kategórie, príklady použitia a dokonca aj obrázok alebo schému, ktorá takýto termín ilustruje. Prekladateľ tak získava okamžitý obraz o použití termínu a vie sa veľmi efektívne rozhodovať pri jeho použití. Pri práci s programami na prekladateľskú pamäť a na terminologické databázy umožňujú programy okrem používania lokálnych databáz pripojenie na databázy umiestnené na internetových serveroch, na ktoré môže byť pripojených viacero používateľov naraz, napr. pri práci na spoločnom projekte. Prácu jedného prekladateľa a jeho terminologickú databázu majú v reálnom čase k dispozícii aj jeho kolegovia. Ďalším automatizovaným zdrojom pri práci môže byť **databáza slovných spojení** (kolokácií), ktoré sa prediktívne a automaticky vkladajú do textu počas písania. Prekladateľ môže zároveň používať aj úplne autonómny **strojový preklad** príslušnej vety, ktorý získava od online poskytovateľov strojového prekladu buď zadarmo alebo za poplatok.

Okrem uvedených výhod majú programy na prekladateľskú pamäť **ďalšiu funkčnosť**, ktorá výrazne asistuje prekladateľovi pri jeho práci – textové vyhľadávanie v dokumentoch, konkordančné nástroje, kontrola formálnej (nie obsahovej) kvality prekladu na základe zvolených kritérií, nástroje na postprodukčnú úpravu textu, štatistické a analytické nástroje, nástroje na import alebo export databáz, nástroje na spracovávanie a tvorbu prekladateľskej pamäte z textov, ktoré neboli prekladané pomocou CAT a mnohé iné nástroje.

Výrazne sa mení aj paradigma práce v procese prekladu. Z tradičného modelu bez použitia technologických asistenčných nástrojov, teda z modelu „zdrojový súbor – finálny súbor“ sa práca prekladateľa rozširuje na model „zdrojový súbor – bilingválny súbor – finálny súbor“, pričom preklad bilingválneho súboru sa v programoch CAT realizuje pomocou uvedených štyroch základných informačných zdrojov (vetná databáza, terminologická databáza, databáza slovných spojení, strojový preklad).

Tradičný model prekladu bez použitia asistenčných nástrojov CAT.

Model s použitím asistenčných nástrojov CAT.

Aplikácia nových technológií do procesu, ktorý sa stáročia realizoval manuálne, nie je jednoduchá a bezproblémová. Okrem psychologických zábran, zabehnutého štýlu práce, potrieb klientov a iných faktorov môžu implementáciu počítačových nástrojov do procesu prekladu ovplyvniť aj technické problémy, zlé skúsenosti s prácou s takýmito nástrojmi, dokonca aj iracionálny strach, že dáta v nich sa 'stratia'. Je jasné, že proces prekladu by mal byť príjemný a účelný najmä pre osobu, ktorá ho vykonáva – pre prekladateľa. Výhradné spoliehanie sa na technologické nástroje môže mať za následok zníženie kvality prekladu. Prístup k technológiám by z hľadiska ich množstva a rôznorodej orientácie mal byť vyvážený a najmä pragmaticky orientovaný – používať ich vtedy, ak ich naozaj bytostne potrebuje-

me. Z predchádzajúceho textu je však jasné, že pri práci prekladateľa dokážu riešiť čiastkové problémy a v istých ohľadoch ju aj výrazne zefektívniť. Na ilustráciu práve takéhoto prístupu ponúkame na záver rozhovor s Jackom Doughtym, známym prekladateľom odbornej literatúry (ruština – angličtina).

Aké nástroje ste používali, keď ste začali pracovať ako prekladateľ?

V roku 1965, keď som začal pracovať na voľnej nohe, som mal starý prenosný písací stroj. Nemal som stôl ani stoličku – písací stroj som si položil na konferenčný stôl a sedel som na zemi. Po nejakom čase som dostal aj stôl, aj stoličku.

Kedy ste začali pracovať s písacím strojom alebo s počítačom?

S písacím strojom som začal pracovať v roku 1965. S elektrickým písacím strojom asi v roku 1975. S počítačom pracujem od roku 1991.

Rád používate pri práci počítač?

Áno, hoci na začiatku som si naň musel trochu zvyknúť.

Aké slovníky uprednostňujete – elektronické alebo papierové? Prečo?

Donedávna by som povedal papierové (ale dobre viazané, nie paperbacky). Výrazne sa zlepšili aj elektronické, v dnešnej dobe pracujem s oboma typmi. Nevieť si však predstaviť, že by som mal opustiť svoju zbierku papierových slovníkov.

Myslíte si, že počítače uľahčujú prekladateľom prácu? Ak áno, akým spôsobom?

Áno. Je jasné, že textové editory majú oveľa viac výhod ako písacie stroje, najmä v súvislosti s tvorbou pekných dokumentov (toto sa požadovalo už pred 10 – 12 rokmi) alebo odosielaním súborov klientom.

Máte kolegov, ktorí sa zdráhajú používať technologické výdobytky? Čo ich k tomu vedie?

Nie, no zdráhavý som čiastočne aj ja najmä v tom, že nepoužívam Trados ani iný CAT softvér. Nie je pre mňa jednoduché zoládnúť novú technológiu, a pokiaľ je môj klient spokojný s mojím štýlom práce, nevidím dôvod ho meniť.